

Univerzita Karlova

Filozofická fakulta

Ústav pro dějiny umění

Diplomová práce

Bc. Tereza Halusková

Tvorba architekta Jakoba Gartnera na území Rakouska-Uherska

The work of architect Jakob Gartner in Austria-Hungary

Praha 2016

Vedoucí práce: PhDr. Richard Biegel, Ph.D.

Prohlášení:

Prohlašuji, že jsem tuto diplomovou práci vypracovala samostatně a výhradně s použitím citovaných pramenů, literatury a dalších odborných zdrojů.

V Praze, dne 15. srpna 2016

.....

Jméno a příjmení

Děkuji všem, kteří svými radami, vstřícností a ochotou napomohli vzniku této práce:

PhDr. Richardu Bieglovi, Ph.D., vedoucímu práce, **Univ. Prof. Dr. Liobě Theis** za trpělivou pomoc a psaní doporučení při bádání ve Vídni. V neposlední řadě děkuji všem zaměstnancům archivů a knihoven, kteří mi svou kvalitní prací mnohdy pomohli se získáváním pramenů.

Svým nejbližším děkuji podporu a pomoc při studiu.

Abstrakt (česky)

Předmětem této diplomové práce je tvorba židovského architekta Jakoba Gartnera (1860-1921) na poli sakrální i světské architektury. Práce se omezuje na stavby vystavěné na území Rakouska-Uherska.

Začátek práce je věnován rozvíjející se emancipaci židů a její vliv na společnost. V následnosti na to jsou představeny teoretické diskuze o stylu a formě, které předcházely nově vznikající architektuře. Po tomto úvodu se práce již věnuje osobě samotného architekta Jakoba Gartnera. Stěžejní část práce nejprve představuje realizované i nerealizované synagogy napříč zeměmi. Na závěr je pozornost upřena na postavené, převážně vídeňské, světské stavby jako je porodnice, vila a větší počet nájemních domů. Práci uzavírá seznam kompletní tvorby Jakoba Gartnera, který obsahuje i stavby realizované na Moravě a ve Slezsku.

Klíčová slova (česky)

Jakob Gartner, architektura, židé, synagoga, nájemní dům, vila, Vídeň, Rakousko-Uhersko

Abstract (in English):

The subject of this thesis is the work of a Jewish architect Jakob Gartner (1860 – 1921) in the fields of sacral and mundane architecture. The paper is limited to structures build on the territory of Austria-Hungary.

The beginning of the thesis is dedicated to the emerging emancipation of Jews and their influence on the whole society. Right after is the introduction to the theoretical discussion about the style and form, which were preceding the newly created architecture. After this introduction, the paper is pursuing the person of the architect Jakob Gartner himself. The key part of the thesis presents constructed and only planned synagogues across the countries. In the end the focus dedicated to constructed, mostly Viennese, mundane buildings and constructions like a maternity hospital, villa and a larger number of apartment buildings. The final part of the paper is a complete list of the work of Jakob Gartner, which includes as well the buildings built in the regions of Moravia and Silesia.

Klíčová slova (anglicky):

Jakob Gartner, architecture, jews, synagogue, apartment building, villa, Vienna, Austria-Hungary

Obsah

1. Úvod	9
2. Židé a společnost	11
2.1 Židé a společnost od roku 1781	11
2.2 Synagoga a společnost od 19. století	15
3. Židé a umění	17
3.1 Synagoga	17
3.1.1 Židovský sakrální prostor v literatuře a pramenech 19. a 20. století	17
3.1.2 Synagoga	18
3.2 Výstavba ve Vídni	21
3.2.1 Výstavba Vídně na přelomu 19. a 20. století v literatuře a v pramenech	21
3.2.2 Stavební rozvoj Vídně v 19 a 20 století	23
4. Diskuze o stylu	25
4.1 Diskuze o stylu synagogy	25
4.2 Diskuze o formě a stylu – obytné domy	30
5. Jakob Gartner	32
5.1 Předchozí bádání	32
5.2 Život architekta	33
6. Synagoga navržené Jakobem Gartnerem	38
6.1 Realizované synagogy	38
6.1.1 Hlohovec	38
6.1.2 Debrecín / Debrecen /Debrezin „Deaák téri“	42
6.1.3 Vídeň, „Kaiser Franz Josef – Jubiläumstempel“, Humboldtgasse 27	44
6.1.4 Trnava, synagoga status quo ante	47
6.1.5 Vídeň, Kluckygasse 11-13	51
6.1.6 Vídeň, Braunhubergasse 7	54
6.1.7 Marosvásárhely/ Târgu Mureş/ Neumarkt am Mieresch v Rumunsku	57
6.1.8 Synagoga/Jubiläumstempel na Siebenbrunnengasse	59
6.2 Nerealizované synagogy	61

6.2.1	Brüggen am Rhein/ Bingen Rhein, Německo.....	61
6.2.2	Synagoga Seitenstetengasse.....	62
6.3	Shrnutí orientálního stylu	63
7.	Veřejné stavby	64
7.1	Realizované práce.....	64
7.1.1	Domov císařovny Alžběty ve Vídni, Knöllgasse 22-24	64
7.1.2	Ústřední hřbitov ve Vídni s provizorní kaplí.....	65
7.2	Nerealizované veřejné stavby.....	66
7.2.1	Radnice v Oedenburgu/Sopron	67
7.2.2	Ministerstvo války, Vídeň.....	67
8.	Nájemní domy, vily a jiné soukromé stavby.	69
8.1	Domy, které byly navrženy v letech 1898.....	69
8.2	Stavby započaté v letech 1900-1903	70
8.3	Domy, které byly navrženy v letech 1904-1905.....	74
8.3.1	Vlastní vila Jakoba Gartnera.....	76
8.4	Domy, které byly navrženy v letech 1906-1914.....	78
9.	Závěr.....	81
10.	Seznam použité literatury a pramenů	83
10.1	Literatura	83
10.2	Archivy	86
10.3	Časopisy.....	87
10.4	Články.....	88
10.5	Zdroje.....	88
11.	Soupis tvorby Jakoba Gartnera (chronologicky).....	89
12.	Soupis vyobrazení.....	92
13.	Obrazová příloha	100

Seznam zkratek

Archivy

- [ABK] Universitätsarchiv der Akademie der bildenden Künste, Wien
- [AIKG] Archiv der Israelitischen Kultusgemeinde Wien
- [AJNUL] Archives of the Jewish National & University Library, Jerusalem
- [AJMW] Archiv des jüdischen Museums der Stadt Wien
- [BB] Baupolizei (MA 37) Archiv, Wien. Veřejné stavby.
- [BWO] Stadtbauamt Wiener Ost (MA 37)
- [BWS] Stadtbauamt Wiener Süd (MA 37)
- [BWW] Stadtbauamt Wiener West (MA 37)
- [CZA] Central Zionist Archives, Jerusalem
- [OeSA] Österreichisches Staatsarchiv, Wien
- [ÖNB] Österreich Nationalbibliothek
- [SW] Stadtarchiv Wiener
- [WRKG] Wiener Ringstrassen-Archiv am Institut für Kunstgeschichte an der
Universität Wien
- [WSLA] Wiener Stadt- und Landesarchiv

Časopisy

- [ABZ] Allgemeine Bauzeitung
- [AM] Architektonische Monatshefte
- [AO] Architektonický obzor
- [David] David. Jüdische Kulturzeitschrift
- [DA] Der Architekt
- [DB] Der Bautechniker
- [Lehmann] Lehmann's Allgemeiner Wohnungs-Anzeiger nebst Handels- und
Gewerbe- Adreßbuch
- [N&C] Neubauten und Concurrenzen
- [NA] Neue architekturformen
- [NFP] Neue Freie Presse
- [ÖBZ] Östereich Bauindustrie Zeitung
- [WB] Wiener Bauhütte

[WBIZ] Wiener Bauindustrie-Zeitung. Organ für Architekten, Ingenieure, Baumeister, Bildhauer, Bau- und Kunsthandwerker, technische Behörden und Bureaux und alle Bauinteressenten

[WNBSS] Wiener Neubauten im Stzle der Secession

[WZ] Wiener Zeitung

[ZOeIAV] Zeitschrift des Oesterreichischen Ingenieur- und Architekten-Vereines

1. Úvod

Architekt Jakob Gartner patří do méně probádané skupiny židovských architektů přelomu 19. a 20. století. Spolu s řadou svých kolegů se v očích historiků architektury zařazuje do kategorie „ti další“, na které v obsáhlých přehledových publikacích zbývá místo pouze na pár řádcích. I když postupně přichází doba, kdy začínají být zpracováváni i tito opomenutí architekti, kteří neurčovali aktuální trendy, ale uměli je plně využít ke své práci. Svými četnými díly se zasloužili o to, že se nové myšlenky prosadily v běžné stavitelské produkci, a svými stavbami viditelně proměnili vzhled městské zástavby na přelomu 19. a 20. století.

Rozsáhlé dílo Jakoba Gartnera je dohledatelné v pěti zemích Evropy. A dalo by se rozdělit do několika částí, ze kterých by si každá zasloužila samostatnou studii. Vzhledem k této obsáhlosti nebudou v práci zmíněna díla, která vystavěl na území Moravy a Slezska. Jelikož, ale neexistuje žádná ucelená práce o Jakobu Gartnerovi, rozhodla jsem se zpracovat veškeré dílo na území dnešního Rakouska, Maďarska, Rumunska a Slovenska. Jedná se o stavby realizované i nerealizované, které architekt během života navrhl. Díky tomuto soupisu lze ukázat na to, jak byla jeho tvorba rozsáhlá. A to i na úkor menšího rozsahu textu u jednotlivých staveb, které by mnohdy mohly být více propojené s prací jeho vrstevníků.

Před pojednáním o samotných projektech a realizacích bude třeba v úvodních kapitolách alespoň stručně nahlédnout do historie židovství, a to minimálně od roku 1781. Tento rok jsem stanovila v návaznosti na změny, které se udály během vlády Josefa II. kvůli událostem, které v Evropě probíhaly v tomto období, musí docházet k příležitostnému rozšíření tématu. Tyto informační přesahy budou směřovány převážně na území dnešního Německa a Polska v kapitolách týkající se společnosti a diskuzím o stylu. Na základě poznatků z literatury a soudobých odborných periodik předložím obraz toho, za jakých podmínek a jaký způsobem se formovaly diskuze o stylu, které navazují na úvodní diskurs část. A co předcházelo utváření architektonického jazyka židovských staveb, hlavně synagog a nájemních domů vznikajících v letech 1860-1921. Toto časové vymezení je dáno obdobím života architekta.

Těžiště práce pak spočívá v představení celého díla architekta a zjištění zda v jeho tvorbě docházelo k nějakému vývoji. Ne méně důležitou otázkou zůstává i, zda byla zmíněna tvorba reflektována jeho kolegy a zda můžeme mluvit o tom, že byl úspěšný

během svého života. Vzhledem k rozdílným přístupům jak architekta, tak i zadavatelů sakrálních staveb od staveb světských, jsou i v této práci rozděleny do dvou částí, které ukazují všechny možnosti, jež Jakob Gartner měl a využil. Závěr práce přinese zhodnocení architektonických počínů Jakoba Gartnera a jejich místo ve vznikající vídeňské zástavbě v letech 1889-1914.

Poznatky, které tato práce přináší, vycházejí v případě projektů Jakoba Gartnera ze studia staveb samotných, jejich zachované dokumentace, archivních pramenů, které se k nim vztahují, dále v hojném počtu informací z dobového tisku a v neposlední řadě z odborné literatury stahující se k synagogám, architektuře a umění. Pro sepsání této práce došlo k podrobnému zkoumání dochovaných pramenů v archivech ke každé stavbě uložené na území 6 států. Toto zkoumání bylo nutné z důvodu absence konkrétních a jasných informací v odborné literatuře o osobě a díle Jakoba Gartnera.

2. Židé a společnost

„Židům jako národu je třeba vše odepřít, židům jako lidem je třeba vše povolit.“¹

Clermont Tonnerre, 1789.

Na Vídeňském kongresu² zástupci, v rámci diskuzí o novém politickém pořádku Evropy, projednávali i tzv. židovskou otázku. Hlavní delegáti německých zemí, rakouský kníže Metternich a pruský státník Karl von Hardenberg prosazovali pokračování v procesu židovské emancipace, tak jak bylo započato před pádem Napoleona. Výsledkem jednání se stala ústava, pomoci které se dílčí státy mohly jednotlivě rozhodnout, jak se postavit k právům židů. Vzhledem k tomuto a provázání jednotlivých událostí a zemí, které se navzájem velmi ovlivňovaly, musí být i v této práci zmíněná propojení dodržována.

2.1 Židé a společnost od roku 1781

Osvícenští panovníci, kteří prosazovali množství změn v zájmu země, věřili, že obecný zájem o problematiku židů zlepšilo i jejich postavení ve společnosti. To se začalo projevovat částečnými změnami v legislativě, kdy jednotlivcům byla udělována širší práva na úkor celku.

Proces židovské emancipace³ můžeme rozdělit do tří základních etap. První etapa, tzv. židovské osvícenství (cca 1730-1789), bylo období, které předcházelo Velké francouzské revoluci. Tuto dobu bezesporu můžeme chápat jako zásadní předěl v dějinách židů. Druhá etapa (1789-1878) začala Velkou francouzskou revolucí a končila Berlínským kongresem. V této době bylo docíleno rovnoprávnosti židů v západní Evropě. Třetí fázi ukončuje rok 1933 a dosáhlo se v ní emancipace prakticky všude.⁴

¹ Poslanec Clermont Tonnerre, 23. prosince 1789. V této větě shrnul celou problematiku, která byla spojena s dějinami židovského občanství od konce 18. století.

² Vídeňský kongres se konal v období od 1. října 1814 do 9. června 1815. Hlavní myšlenka kongresu byla restaurace. Snaha o nastolení věcí do původního stavu, do doby před Velkou Francouzskou revolucí. Rovněž zde bylo poprvé schváleno právo národů na sebeurčení.

³ Výraz emancipace je odvozen od římskoprávního termínu *emancipatio* – proces zániku otcovské moci nad synem.

⁴ RUBINSTEIN 2002, 17.

V Rakousku-Uhersku začaly pozvolné změny ve společnosti. Od roku 1781 kdy Josef II. zrušil označování židů a umožnil jim přístup k univerzitnímu vzdělání.⁵ Tato opatření následně roku 1797 shrnul Systemální patent.⁶ 11. března 1812 byli i židé na území tehdejšího Pruska prohlášeni emancipačním ediktem „*domorodci a pruskými státními občany*“.⁷ Všechny tyto změny vedly k asimilaci s obyvatelstvem, čímž se židé snažili získat stejné postavení jako ostatní lid. Vše vyvrcholilo roku 1848,⁸ kdy židé získali svobodu pohybu, usídlování i sňatku, a znamenalo to pro ně vyvrcholení emancipačních tendencí. To přineslo změny v pojetí víry, což se logicky odrazilo i v architektuře samotné. Ovšem Ellis Rivkin⁹ zdůrazňuje jiné hybatele židovské emancipace. Kloní se k názoru, že stěžejním faktorem byl rozvoj kapitalismu, což způsobilo větší svobodu ekonomických příležitostí,¹⁰ a to se odrazilo i ve stavební činnosti židů.

Ovšem na emancipaci se ozývaly i negativní židovské hlasy. Hlavně tradiční židé se báli oslabení židovského společenství a omezení moci jednotlivců. Převážně těch židů, kteří do této doby byli na privilegovaných postech.

Jako reakce na všechny tyto události a rozpolcenost samotných židovských obcí se objevila záplava antisemitských akcí ohledně rasových, náboženských a socioekonomických otázek. Rozšířily se pamflety, které vystupovaly proti zrovnoprávnění židů, a označovaly je za viníky revoluce a násilí. Naštěstí tyto myšlenky nenalezly velkou odezvu. Dne 4. března 1849 zanesli zákonodárci do Oktrojované ústavy právo politických i občanských práv nezávislých na náboženském vyznání. Roku 1867 byly tyto změny potvrzeny ústavou, která židům přiznala stejná práva jako ostatním obyvatelům. Tato, skoro dvacetiletá, prodleva nastala i kvůli období 1851-1860, kdy židům byla práva opět odebrána.¹¹

Židovští měšťané na přelomu 19. a 20. století chtěli vystupovat moderně, užívat si nově nabytých svobod a možností. Poněkud přehnané využívání nových možností, nepřizpůsobování se celku a snaha být lepší než ostatní, muselo nevyhnutelně vést k vnitřním i vnějším konfliktům.

⁵ PĚKNÝ 2011, 107-117.

⁶ ADLER 1933, 191-221.

⁷ KLEMMER 1998.

⁸ PĚKNÝ 2001, 120-128.

⁹ RIVKIN 2003, 191-216.

¹⁰ ISRAEL 1989, 263-274.

¹¹ Ibidem.

Toto vystupování posilovalo antisemitismus, který byl v historii vždy přítomný. Dokázal to i zápis Cosima Wagnera z roku 1878 „*Téma židů, kterých si u nás nikdo nechce všimnout, je ze strachu nebo ze skleslosti. Bud' měli židé minulost a drží se talmudu nebo jsou včerejší. Jak může takový člověk milovat má díla, nebo co je mi po tom, jestli je má rád. Oni ale chtějí být, co chtějí, hlavní vina leží na Němcích. „Kdo jsme my?“ Hrají si s námi jako se špačky - a to první, na čem se v kongresu dohodnou, je rovnoprávnost židů v Rumunsku. Bessaarábii nechají plavat, všechno, ale židi budou zachráněni! Oh!...*“¹² V Rakousku na to navázali svými výroky další lidé, ku příkladu vysokoškolský učitel a historik Heinrich von Treitschke výrokem „*židé jsou naše neštěstí*“.¹³

Židé často volili architekturu jako symbol emancipace. Něco, na čem se mohli společnosti předvést. Mnohdy chtěli svými domy, továrnami, obchodními domy, synagogami vyzvat společnost k akci a ukázat nové životní a pracovní prostory. Nalezneme zde úzkou spolupráci židovských zadavatelů s židovskými architekty. Mezi architekty byly k nalezení skoro vždy charakteristické figury, které se vyznamenávaly skrze svou individualitu, osobní nótu, zvláštnost a svéráz a tímto vyčnívali z mas lidí. Můžeme jmenovat vyhlášené autory synagog Richarda Wolffensteina, který spolupracoval s v Kolíně narozeným architektem Wilhelmem Cremerem nebo Ludwigem Levy (1854-1907) a Adolfem Wolffem (1832-1885). Vystavěli temply v Berlíně, Špandavě, Poznaňi, Norimberku, Ulmu, Heilbronně, Karlsbadu a v Alsasku. Těmito svými díly dokazovali nejen umělecký, ale i řemeslný um.¹⁴ V neposlední řadě se zaměřovali na kvalitu, kterou také židovská obec vyžadovala. Jejich společné cíle byly dopomoci architektuře k nejvyšší úrovni a zajistit si tím tak lepší postavení ve společnosti. Hodně architektonických ateliérů bylo vedeno jako velké firmy, což odpovídalo duchu doby a jejich smyslu pro obchod.

Další věcí bylo, že u německy mluvících architektů židovského vyznání nacházíme dvojí nebo rovnou několikanásobné nadání. Mnozí z nich byli činí i jako odborní spisovatelé, žurnalisté nebo historikové. Například zde můžeme zmínit Gartnerova rivala Oskara Marmoraka (1863-1909), který nestavěl jen nájemní domy a vily ve Vídni a Budapešti, ale také napsal mnoho odborných příspěvků do novin. Dále

¹² KLEMMER 1998.

¹³ Ibidem.

¹⁴ KRINSKI 1988.

pracoval i jako restaurátor a „památkář“, jelikož s ním můžeme spojit městskou čtvrť „Alt Wien“. Ta díky jeho zásahům a uzavřenosti areálu vyvolávala náladu staré doby.

Ve druhé polovině 19. století došlo k velkému rozvoji hlavního města habsburské monarchie. Do Vídně přicházelo velké množství lidí z jiných zemí. Docházelo tak ke střetávání různých kultur, které se navzájem ovlivňovaly. Na místě původních hradeb vznikla rozsáhlá okružní třída,¹⁵ lemovaná nejen veřejnými budovami, ale i činžovnými domy. V této době se začala propojovat předměstí s vnitřním městem. Proto od roku 1850 došlo k rozdělení na městské části,¹⁶ které tvoří hlavní samosprávné celky města dodnes. Vzniklo jich dvacet tři. Díky tomuto rozvoji se Vídeň na počátku 20. století stala jedním z největších měst a rozrostla se do dvoumilionové aglomerace.¹⁷

Roku 1849 byla ustanovena Vídeňská židovská obec,¹⁸ jejíž provizorní stanovy schválili zastupitelé v lednu roku 1852. Roku 1867 vnikly stanovy definitivní. Liberální éra a hlavně židům vlastní pružnost, nejen v obchodování, jim přinesla mnoho příležitostí rozvoje, kterých nadšeně využívali. V následujících letech došlo k velkému hospodářskému vzestupu Vídně, včetně výrazného růstu židovské populace. Poměrné zastoupení židů v populaci ale zůstalo stejné, a to i přes krizi, která udeřila roku 1873.¹⁹ Krize na druhou stranu ovlivnila velké množství židovských intelektuálů, kteří se raději obrátili k akademickým a estetickým zaměstnáním. V této době tak židé získali vynikající pozice v oborech žurnalistiky, literatury, umění, přírodních věd a formovali i kulturní život ve svém okolí. V reakci na jejich nové úspěchy, na které nebyla dosavadní společnost zvyklá, byli v letech 1877-1878 vylučováni židovští studenti z různých společenství. Na školách byli označováni jako „ne-němečtí“, což jim opět uzavíralo možnost získat lepší společenské postavení. To dokazuje, že antisemitismus z určité části společnosti nikdy nezmizel. Naštěstí německo-idealistické ideje a antiklerikální postoje neměly v mnohonárodnostním Rakousku možnost se v této době příliš rozšířit.²⁰

V této souvislosti tak můžeme mluvit o dějinách pronásledování, které přerušovaly zdánlivě oddychové přestávky. Ty vyústily přes osvícenství, přizpůsobení a asimilaci židů v 19. století až po holocaust ve 20. století.

¹⁵ Ringstrasse.

¹⁶ Bezirky.

¹⁷ <https://www.wien.gv.at> vyhledáno 26. 3. 2016.

¹⁸ IKG.

¹⁹ Genné 1987, 60-65.

²⁰ Ibidem.

2.2 Synagoga a společnost od 19. století

Ghetto a synagoga reprezentovali až do konce 18. století židovský stavební a životní svět. Bylo takovým uzavřeným urbanistickým prostorem, který se v průběhu století přizpůsoboval regionálním podmínkám. Ač nám to dnes nemusí tak připadat, svým obyvatelům dopřávalo pocit bezpečí a ochrany před okolním světem.

V 19. a 20. století židé začali vnímat synagogy více ve smyslu kostelů, jako nový Jeruzalém, „*Židé viděli pokrok politický i ekonomický, stejně jako zlatý věk hospodářské činnosti ve všech částech habsburské monarchie, na kterém se velkou měrou podíleli. Rakousko-Uhersko považovali za svou vlast, byla to jejich „země zaslíbená – Jeruzalém“*²¹, to způsobila probíhající asimilace, alespoň před zintenzivněním antisemitismu. Ovšem tento posun nastal pouze u reformovaných neortodoxních obcí. U těch ostatních zůstal zachován termín Chrám pouze pro původní stavbu v Jeruzalémě, kterou novodobá synagoga nikdy nemohla nahradit.

Ve druhé polovině 19. století přestalo platit výškové omezení staveb a výstavba synagog mohla probíhat i mimo území ghett.²² To začalo formovat v německy mluvících zemích specifický synagogální styl.²³ Zlepšující se sociální situace židů, stejně jako sílící sklony k asimilaci vedlo ke stavbě synagog s více než tisíci místy k sezení, které se obvykle nazývaly chrámy. Pro stavitelství se však tato dobře míněná svoboda v následujících desetiletích ukázala jako prokletí. Díky narůstající industrializaci a vznikající nové společnosti se stavění a nakládání s půdou stalo hlavně obchodem. Právě židovská menšina v tom viděla nové možnosti a integrující sílu, která jim měla pomoci v emancipaci.

Vídeň na konci 19. století a na počátku 20. století představovala, díky migraci z východních zemí Koruny a Zalitavska, jedno z největších židovských center v Evropě. V průběhu historie zde vzniklo a následně zaniklo takřka sto synagog. Toto město a jeho architektura, která byla spojená s židovskou obcí se stala vzorem pro ostatní země, do kterých vídeňské vlivy přicházely s malým zpožděním. Jako svůj vzor měly země německé, hlavně Prusko. Ovšem díky migraci architektů a vycházejícím novinám se tyto země rovněž inspirovaly navzájem.

²¹ RUMPLER 2005.

²² COHEN/MUSHLIN/THIES 2008, 32-33.

²³ V Německu odstartoval proces naprosté asimilace roku 1869, díky rovnoprávnosti, kterou prosazoval Otto von Bismarck.

Synagogy představovaly i jiný společenský význam nad úroveň svého primárního, náboženského účelu. Vždy v historii měly pro židy nejvyšší význam nemateriální hodnoty jako je vzdělání a víra, které se daly učit, předávat a přenášet kamkoliv jinam. Proto vidíme, že zadavatelé, stavitelé i uživatelé těchto synagog museli žít v relativním blahobytu a bezpečí. Těmito pevnými a výraznými stavbami dali všem najevo, že se zde usadili. Takto klidné historické úseky jsou v dějinách židů poměrně ojedinělé a časově omezené.²⁴

²⁴ Ibidem.

3. Židé a umění

„Je to židovské umění? Neexistuje žádné židovské umění, to ani nikdy neexistovalo“²⁵

Wilhelm Stiassny,²⁶ 1897

Takto provokativně začal svou řeč Wilhelm Stiassny při první řádné valné hromadě „Spolku pro sběr a uchování umění a historických památek judaismu“. Pravděpodobně tím reagoval na opakované dotazy, které se týkaly židovského umění, jeho pojetí a vzniku.

S ohledem na druhé přikázání (zákaz zobrazování), a další historické události jako bylo pronásledování, přikazování, omezování, rušení pracovních příležitostí, by se mohlo zdát, že judaismus a umění jsou dva protichůdné termíny. Je zvláštní, že tato myšlenka byla rozšířena v 19. století mezi židovskou i nežidovskou populací. Ke zlomu došlo až s následnou emancipací židů v Evropě. Sekularizaci judaismu a jeho proměna v tzv. Judajismus nový definoval nejen náboženskou identitu a tradice, ale i architekturu samotnou.

Historie stavitelství a život židů v diaspoře odráží vždy více aspektů. V těchto dějinách se tam samozřejmě objevovaly vedle architektonických forem také obecné hospodářské, politické a sociální poměry současných evropských společností.

3.1 Synagoga

3.1.1 Židovský sakrální prostor v literatuře a pramenech 19. a 20. století

Harold Hammer-Schenk představil ve své souborné knize rozdíly mezi tehdy vyhledávanými židovskými architekty jako např. mezi Wilhelmem Stiassnym, Maxem Fleischerem nebo Edwinem Opplerem. Ve své knize²⁷ ukázal jak odpůrce orientálního stylu, tak i jeho zastánce. Totéž udělal i u historizujících slohů. Podal velmi obsáhlý přehled napříč městy a jmény, které měly přímou spojitost se stavbou synagog. Hannelore

²⁵ “Gibt es auch eine jüdische Kunst? Es gibt keine jüdische Kunst, sie hat nie bestanden“ Wilhelm Stiassny přeložila Tereza Halusková, GESL 1897, 22.

²⁶ Wilhelm Stiassny 1842-1910, architekt, politik, představitel vídeňské židovské obce.

²⁷ HAMMER-SCHENK 1981.

Künzl²⁸ prozkoumal vliv islámských stylových prvků, které architekti používali na evropských synagogách.

Při omezení se na studium synagog v Rakousku, jsou nejlépe zpracované knihy od Pierra Genného,²⁹ který popisuje jednotlivé zachovalé i zaniklé synagogy. Tyto popisy doplňuje historickými souvislostmi i společenským kontextem. Podobným způsobem postupoval i Jaroslav Klenovský,³⁰ který ale bohužel své popisy architektury českých zemí nedovedl do takové hloubky a propojení jako právě Genée. Obecných přehledů zaměřených na synagogální architekturu je v dnešní době velké množství. Z těch více propracovaných je nutné zmínit knihy od Krinskeho³¹ a dalších.³² Jiným způsobem se na tuto problematiku podíval Alfred Grotte, který práci více omezil geograficky, ale o to více se zaměřil na vývoj synagogy jako stavby i společenského prostoru v období od 11. do 19. století.³³

3.1.2 Synagoga

Označení synagoga má sémantický původ související s řeckým jazykem. Vzniklo jako slovo odvozené z výrazu týkající se shromažďování, *synagogein*, v hebrejštině z בית הכנסת, *bejt ha-knoses*, přeložitelné jako „*dům shromáždění*“. Ovšem jidiš se odlišuje a používá výraz *templ* nebo *šul*, který měl původ v německém jazyce ze slova *škola*, což navazuje na vzdělávací aspekt synagogy.³⁴ To vše určilo účel i vzhled synagogy, která neplnila jen náboženskou funkci, ale i vzdělávací, setkávací. Využívala se i na oficiální události komunity. Synagoga se tak často spojovala i s jinými institucemi, které židovská obec potřebovala. V 19. století začalo docházet k výrazným změnám. Synagoga se stala více posvátným prostorem než místem vhodným pro všechny obecné potřeby. Pro jiné instituce byly zřizované samostatné stavby nebo alespoň místnosti s vlastním hlavním vstupem.

Kořeny architektury synagog můžeme nalézt v blízkovýchodních chrámech,³⁵ ale s bohužel přesně neurčitelnou datací. Velký zlom v chápání Svatyně nastal po zničení

²⁸ KÜNZL 1984.

²⁹ GENÉE 1987, 1992.

³⁰ KLENOVSKÝ.

³¹ KRINSKI 1988.

³² COHEN-MUSHLIN-THIES 2008; WICHNITZER 1964.

³³ GROTTÉ 2013.

³⁴ NOSEK/DAMOHOŘSKÁ 2010, 149.

³⁵ THIES 1988, 22.

Jeruzalémského Chrámu v 1. století. Dle židovské víry jej stvořil Bůh a byl jedinečný pro všechny lid Izraele. Od chvíle, kdy byl zničen Chrám, jen neměl templ nahrazovat, ale pouze na něj odkazovat, neboť židé věří, že jednou dojde k obnovení původní posvátné stavby. Chrám se zásadně lišil od jednotlivých synagog, které patřily místní komunitě a v souladu s tím mohly být snadno přestavěny nebo prodány. I díky tomu židé neměli problém opouštět své modlitebny při stěhování celých obcí a vystavět si nové synagogy nové jinde.³⁶

Vzhledem k tomu, že se nedochovaly údaje o rozměrech ani podobě původního Chrámu, nebyla stanovena žádná prvotní pravidla pro stavbu synagogy. Hlavním rysem stavby se stala praktičnost. Jejich vzhled podléhal umístění, dobové architektonické módě a hlavně společensko-politické situaci. V dobách uzavření židů do ghett se staly tyto stavby prakticky neviditelné. Nesměly mít věže, zvony, převyšovat okolní zástavbu. Díky tomu se mnohdy nelišily od ostatních domů v židovském městě, popřípadě byly vestavěny přímo do vnitrobloků domů.³⁷ Výjimku tvořila velká města, kde mohly být temply nápadnější.³⁸

I přes absenci jasných a nařízených pravidel lze nalézt některé opakující se prvky. Je otázka, zda vycházely z náboženství samotného anebo spíše ze zmíněné potřeby praktičnosti staveb.

Vstup do hlavního sálu vedl přes předsíň, kde se nacházelo vždy rituální umyvadlo. Popřípadě pokud ženy neměly vlastní vstup do synagogy, vedly z tohoto prostoru i schody na galerii v patře. Galerie byly stavěny tak, aby na ně mohly ženy dle potřeby volně přicházet a odcházet. Jelikož nemusely v synagoze trávit tolik času, protože rodina měla pro židy vždy velkou váhu. Synagogy, pokud to parcela dovozovala, byly orientované směrem k Izraeli. V mnoha starších synagogách byla podlaha stavby alespoň mírně zapuštěná do země, jako odkaz na verš žalmu 130.1 „*Z hlubin bezedných tě volám Hospodine*“.³⁹ V 19. století od toho již bylo opuštěno. K východní stěně, co nejbližší Izraeli, se umisťoval aron ha-kodeš, Svatostánek, kde se ukládaly svitky Tóry.⁴⁰ Ve středu starších synagog stávalo vyvýšené pódium – bima či almemor,⁴¹ který se později přesunulo blíže k východní zdi. Výjimku tvořily reformní synagogy, které opouštěly od

³⁶ SLÁDEK 2008, 208.

³⁷ Tato nařízení trvala až do 19. století, kdy došlo k výraznému uvolnění situace.

³⁸ PUTÍK/KOSÁKOVÁ/CABANOVÁ 2005, 28.

³⁹ PAVLÁT 1997.

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ PUTÍK/KOSÁKOVÁ/CABANOVÁ 2005, 33-37.

klasického pojetí dříve, a přikláněly se k novému uspořádání. Tato nová dispozice se příliš nelišila od interiéru křesťanského kostela.

V 17. a 18. století se židé při stavbě synagog nechali inspirovat modelem evangelického kostela.⁴² V těchto kostelích kladli důraz na kázání a méně na dogma klasického rituálu. Stavby byly budovány tak, aby byly prostorné, a lidé v nich mohli vše slyšet a vidět. Reformované židovské obce začaly využívat pro synagogy architekturu typu baziliky s galeriemi. Je možné, že si je vybraly i z důvodu toho, že nekatolická církev musela dodržovat podobná pravidla jako judaismus. Jejich kostely nesměly mít žádný přímý vstup z ulice, absentovaly zde věže, protože stavba měla zakázáno tvořit dominantu města.⁴³

Mezi velké architektonické vzory patřila synagoga v Kasselu [1], která uplatnila neorománský sloh a byla vystavěna již v letech 1836-1839. Zvolený styl demonstroval nacionální cítění židovské obce. Rovněž měla stavba co nejvíce splynout s majoritní společností. Užití tohoto slohu mělo poukázat na tradici a společný historický vývoj všech.⁴⁴

V druhé polovině 19. století došlo k tendencím redukování více účelnosti templu. Představitelé obcí usilovali o to, aby synagoga sloužila pouze náboženskému účelu. Tyto snahy ovšem dle dochovaných plánů synagog z přelomu 19. a 20. století, nebyly vždy úspěšné.

Další synagoga důležitá pro vývoj architektonického stylu, stála na Oranienburger Strasse v Berlíně [2]. Navrhl a postavil ji v letech 1859-1866 protestantský architekt Eduard Knoblauch, a to v neorománském stylu. Tento výběr architekta ukazuje na nízký počet architektů židovského původu a upřednostnění samotné stylové formy před původem stavitele. Zmíněný úkol se jevil jako mnohem těžší než použití nových konstrukčních způsobů z oceli a skla, které zde na stavbu využili. Pro židovské, stejně jako ostatní, společenské vrstvy se stal uměleckohistorický pohled na formu výrazným problémem.

Již v šedesátých letech 19. století se na templech začala častěji objevovat dvouvěžová fasáda, kterou doplňovala centrální kopule.⁴⁵ Věže, stejně jako sloupky vedle Almemoru, připomínaly sloupy ze západní strany Šalamounova chrámu a poukazovaly

⁴² SALMEN 1998, 268.

⁴³ KRINSKI 1985, 68.

⁴⁴ GENNÉ 1987, 65-90.

⁴⁵ Dispozice použitá již v roce 1840 Gottfriedem Semperem na synagoze v Drážďanech, která představovala jeden z velkých vzorů ideální syntézy maurského slohu s aktuálními vzory.

na stáří židovství.⁴⁶ Na stavbách synagog, které si objednávaly stále více emancipované židovské obce, se postupně začaly uplatňovat starší styly, které neměly historickou ani stavební souvislost s katolickými kostely. Tím se synagogy začaly zřetelně odlišovat od křesťanských svatyní. Použití orientálních prvků na stavbách také sloužilo i k připomenutí dřívější doby. „Slavné“ období kdy židé žili svobodně a měli uznání ve společnosti, které se jim v této době na krátký čas navrátilo.

Došlo i ke změnám v řešení interiéru. To bylo dáno rozrůstající se židovskou komunitou, pro kterou byly kapacity starších Svatostánek nedostatečné. I zde se názory různily. Rozkol nastal mezi reformovanou a ortodoxní obcí. Ortodoxní obce byly proti stavbě velkých synagog, protože by to změnilo tradiční duch judaismu. Naproti tomu reformovaní židé tvrdili, že nastala potřeba vytvořit více míst z důvodu nastolení a udržení určitých postupů, aby o hlavních svátcích nikdo nestrádal. Změnilo se i členění interiéru, mnohdy došlo k rozšíření ženské galerie, posunutí Aron-ha-kodeš ke kraji a k umístění lavic tak, jak to známe z křesťanských kostelů.

Také se v této době formoval nový vídeňský ritus. Hlavní snaha směřovala na reformu bohoslužby a na instalaci varhan. To se stalo dalším výrazným problémem ve společnosti. V souladu s tím židé hledali kompromis mezi ortodoxní a liberální obcí. Varhany nakonec nepřijali, místo nich schválili harmonium, které zdůvodnili využitím při svatbách či jiných významných dnech.⁴⁷ Proto od této doby můžeme v plánech nacházet zakreslené varhany či harmonium. Rovněž to vedlo ke změně vnitřní dispozice, protože harmonium většinou ubralo místo na ženské galerii. V reakci na to byla často galerie rozšířena o řadu sedadel na jižní a severní straně stavby.

3.2 Výstavba ve Vídni

3.2.1 Výstavba Vídně na přelomu 19. a 20. století v literatuře a v pramenech

Architektura druhé poloviny 19. století se dostala do oblasti většího zájmu badatelů od sedmdesátých let 20. století. Vědeckou průkopnicí v této dlouho opomíjené epoše byla především Renate Wagner Rieger.⁴⁸ Svůj výzkum prezentovala v knihách nesoucí název „Ringstrasse“, které dnes tvoří nejdůležitější kompendium informací

⁴⁶ KRINSKI 1988.

⁴⁷ TANAKA 2009.

⁴⁸ WAGNER RIEGER 1970-1981.

k tomuto období a místu. V přibližně stejném období byla sepsána i kniha *Wiener Fassaden des 19. Jahrhunderts*,⁴⁹ která přibližuje domy i v jiných částech města. Je prakticky nepostradatelnou při dohledávání architektů, jelikož obsahuje seznam adres s jejich tvůrci. Bohužel na konci osmdesátých let 20. století intenzivní studium tohoto období opět upadlo. Autoři odborných knih se zaměřili více na monografie jednotlivců než na souborné práce. Zájem o tuto problematiku se v odborné literatuře znovu zvýšil po roce 2000, kdy následně došlo i k propojení s architekty židovského původu. Jako jeden z prvních se k problematice s novými poznatky vrátil Otto Schwarz.⁵⁰ Následovala jej Barbara Dmytrasz, která zkoumala spíše stavební ideu nového rozvoje Vídně.⁵¹ Z jiného pohledu se na problematiku dívá dvojice autorů Kalmár a Stalzer, kteří svou knihou *Židovská Vídeň* představili širší veřejnosti mnoho zapomenutých jmen architektů i do této doby méně známých vídeňských domů.⁵²

Dílo zaměřené na německy mluvící země nese název *Jüdische Baumeister in Deutschland Architektur vor der Shoah*.⁵³ Nepopisuje pouze společnost, ale je přínosná i při studiu německých židovských architektů s poměrně velkými přesahy do okolních zemí.

Velmi důležitým projektem v této problematice je databáze, kterou zřídilo architektonické vídeňské centrum roku 2003, nesoucí „*Encyklopedie architektů ve Vídni 1880-1945*“⁵⁴. Ač databáze podává některé údaje povrchně, stále alespoň částečně nastiňuje údaje o díle a životě architektů působících ve Vídni.

Archivy, které neprovádějí digitalizační práce svých archiválií, nabízejí velmi malé povědomí o architektech, kteří stavěli klasickou městskou zástavbu, a to i přes rostoucí zájem o toto téma. Bohužel vzhledem k současnému velkému stavebnímu rozvoji Vídně a archivářské praxi, bude čím dál obtížnější se k dokumentům dostat a případně je nějak zachovat.⁵⁵ Proto je důležitý jiný pramen, dobový tisk, který v mnoha ohledech velmi dobře informoval o stavebním dění ve městech. Vycházelo velké množství stavebních novin⁵⁶, kde byly prezentovány vybrané stavby i s plány. Důležité byly časopisy „*Architekt*“ či „*Wiener Neubauten*“, které zveřejňovaly i hodnocení staveb

⁴⁹ Wiener Fassaden des 19. Jahrhunderts 1976.

⁵⁰ SCHWARZ 2007.

⁵¹ DMYTRASZ 2008.

⁵² KALMÁR/STALZER 2000.

⁵³ KLEMMER 1998.

⁵⁴ www.architektenlexikon.at vyhledáno 30.5.2016

⁵⁵ Po demolici domu se plány uchovávají ve Vídni pouze jeden rok, poté jsou plány nenávratně ničeny.

⁵⁶ ÖBZ, ABZ, DA, DB atd.

a také články, které psali samotní architekti. Dále informoval o technických a jiných trendech. Vycházel rovněž časopis „*Neue Architekturformen*“. Který se zaměřoval na architektonické a konstrukční detaily jednotlivých stavitelů. Nebyly však uvedeny s patřičnou adresou staveb, proto je velmi obtížné zjistit, ke kterým budovám detaily patřily.

3.2.2 Stavební rozvoj Vídně v 19 a 20 století

Ve druhé polovině 19. století došlo ve většině měst k velkému stavebnímu rozvoji, který byl dán ekonomickým vyvrcholením ve společnosti. Tento „věk železa a páry“ způsobil změnu měřítek měst a jejich dosavadních tvarů. I ve Vídni došlo k rozšíření starých čtvrtí i ke vzniku nových částí. To se mohlo stát především díky zbourání městských hradeb.

Urbanistická změna Vídně probíhala paralelně s nově architektonicky pojatým vzhledem města. V souladu s přáním císaře Františka Josefa na místě bývalých městských hradeb vyrostla reprezentativní třída – Ringstrasse. Již od roku 1857 zde vznikala celá řada veřejných budov, na kterých se podíleli známí i méně známí architekti. Někdy je Okružní třída nazývána i jako Zionstrasse a to z důvodu, že mnohé budovy zde nechali postavit židovští investoři, kteří zaměstnali své architekty.⁵⁷ První zde hráli tzv. „baroni Ringstrasse“⁵⁸ Theophil von Hansen (1813-1891), Friedrich von Schmidt (1825-1891), Heinrich Ferstel (1828-1883) a Carl von Hasenauer (1833-1894), mimochodem dva z nich byli učitelé Jakoba Gartnera nebo Otto Wagnera. Jejich realizace dodržovaly přísný historismus. Všechny nově vzniklé hlavní budovy byly popsány v časopise „*Allgemeine Bauzeitung*“, který formoval architektonický styl této doby, a to jak v Rakousku, tak i v okolních zemích. Okružní třída i její okolí bylo prakticky dokončeno kolem roku 1900. Výstavba předměstí v této době probíhala ještě ve velkém měřítku. Rovněž se nadále stavěly soukromé nájemní domy v okolních ulicích. Dle časopisu Architektonický obzor šlo stavitelům ve Vídni hlavně o zisk⁵⁹, a tudíž vznikalo v domech mnoho bytových jednotek a nebytových prostor. Poté přišla na řadu stavba obchodních domů, kde v přízemí musely být rozlehlé obchody s širokými výkladními okny, vzadu v mezzaninu nebo v mezipatře sklad a ostatní patra vyplňovaly činžovní byty. Aby vzniklo v přízemí co nejvíce místa, začala se mnohem více využívat železná konstrukce

⁵⁷ BEDOIRE 2004, 299-399.

⁵⁸ KRISTAB 2001.

⁵⁹ AO1884, 60.

domů.⁶⁰ Jedni z hlavních stavitelů, kteří tento skelet využívali u obchodních i činžovních domů se jmenovali Helmer and Fellner.

„Fin de siecle“ se odrazil i v architektuře ve Vídni. Umělecké spojení s přírodou se stalo odpovědí a únikem z běžného života, do kterého se člověk dostal v nově vzniklé masově industrializované společnosti. Vše vyústilo v popularizaci rostlinných motivů, zoomorfních témat, měkkých zaoblených linií. Hlavním zdrojem se staly prvky z rokoka, baroka a gotického slohu a naopak typická italská renesance ustoupila. Významným prvkem byla i inspirace Japonskem. Od devadesátých let 19. století je samozřejmé i spojení Vídně se secesí, a to ve všech uměleckých směrech. Tyto rozpory jsou čitelně aplikované na jednotlivých domech v ulicích Vídně.

Ve třicátých letech 20. století se stala společným a častým prvkem osová symetrie, logika, pravidelné až mechanické traktování fasády a věcnost půdorysu, kterou si oblíbili židovští architekti.⁶¹ Tento popis v mnohém odpovídá i činžovním domům, vystavěným na začátku 20. století. Nejmarkantnější rozdíl mezi domy vystavěnými na konci 19. století a mezi těmi z meziválečné doby, je jejich zdobnost. Zatímco v prvním případě architekt domy často až přezdobuje a využívá historismy, v meziválečných domech volí architekti naprosto odlišnou cestu „čistých“ staveb. Ovšem domům zůstal stejný řád a architektům touha po nových materiálech.

⁶⁰ Ibidem.

⁶¹ PELČÁK/SAPÁK/WAHLA 2000.

4. Diskuze o stylu

4.1 Diskuze o stylu synagogy

Diskuze o stylu se v 19. století vedly napříč zeměmi s většinou podobnými výsledky. Díky formování stylu v těchto letech si mnohdy židé uvědomovali své kořeny a historii, na kterou chtěli navázat. K tomu, aby některé své historické momenty vyzdvihli a jiné zase odsunuli do pozadí, jim nejlépe sloužila právě architektura. Jelikož stavby viděla a také se k nim vyjadřovala široká veřejnost, demonstrovali na nich nově nabyté svobody. Ve starých zápisech ke stavbám synagog⁶² můžeme číst, že samotný projekt vzbuzoval emoce a zadavatel s architektem museli obstát a obhájit stavební záměr na několika veřejných schůzích.

Obecné diskuze byly nejčastěji prezentovány v novinách jako například „*Allgemeine Zeitung*“ či „*Wiener Bauhütte*“, kde byly zveřejňovány nejen plány nových či zajímavých staveb, ale i názory a teoretické spisy týkající se stylu. To nám dokládá dobové názory. V literatuře se tímto tématem zabývají autoři ve spojitosti s Německem mnohem více než s Rakouskem. Například Harold Hammer-Schenk⁶³, který propojuje stavbu synagog s narůstající emancipací židů, a rozebírá názory jednotlivých skupin na zvolené architektonické styly. Do protipólu s ním můžeme postavit informace z knihy „*European Jewry in the age of mercantilism 1550-1750*“ od Jonathana Irvina Israele, který naopak tvrdí, že emancipace na to neměla vliv. Nejdůležitější byl však všudypřítomný rozrůstající se kapitalismus. Důležitost pokládaných otázek můžeme vidět i v tom, že je do svých příruček zařadil i Ludwig Klasen již roku 1889.⁶⁴

V německých zemích se jako jeden z prvních zabýval otázkou, jaký styl a architektonickou formu zvolit, Heinrich Hübsch.⁶⁵ Další důležitou osobou na tomto poli se stal Edwin Oppler, který čtyři roky před smrtí, roku 1880, sepsal své stavební názory v knize „*Obecné teorie stavby synagog*“.⁶⁶ Zde prosazoval „runbogenstyl“ s gotickými prvky, takže se jeho stavby příliš nelišily od křesťanských sakrálních staveb v okolí. Tím

⁶² Dostupné ve Vídeňských archivech – Archiv Židovské obce, městský archiv Vídně, stavební archiv pro jednotlivé okrsky.

⁶³ HAMMER-SCHENK 1981.

⁶⁴ KLASEN 1889.

⁶⁵ KLEMMER 1998, 250.

⁶⁶ Ibidem.

dosáhl nesmírné integrace a vyvolal romantické nálady, které se přenesly do dalších zemí. Středověké formy evokovaly temnou dobu dřívějších pogromů, ale jako něco dávno pominulého, v kontrastu se současným moderním duchem. To podporovaly i stavby Maxe Fleischera nebo Wilhelma Stiassneho. Ve druhé polovině 19. století zde byl čím dál menší rozdíl v řeči forem mezi židovskými a křesťanskými díly.

Později se mnohem více uplatnil tzv. maurský sloh.⁶⁷ Některé nové kulturně-historické výzkumy poukázaly na to, že středověcí sefardští Židé, žijící na pyrenejském poloostrově, se stali vzorem pro úspěšnou asimilaci židů v německy mluvících zemích. To nám velmi nyní usnadňuje pochopení pozitivního ohlasu maurského slohu. K tomu se vyjádřil i úspěšný židovský architekt Wilhelm Stiassny, který sám označil maurské Španělsko za dnes ztracený ideální svět mírového soužití všech a připojil kritiku současného⁶⁸ antisemitismu.⁶⁹

Přes všechny zmíněné komplikace umožnila emancipace židů v 19. století vznik reprezentativních templů a zároveň se tím také otevřela diskuze o architektuře. Hlavní otázka zněla: „V jakém stylu budeme stavět?“ „A jak by se mělo postavit dvacet dva plánovaných synagog?“ Pravděpodobně hledali i symboliku v použitém stylu, aby ukázali na svou povolenou existenci, a upozornili na nově získanou rovnoprávnost. Nehledali pouze umělecký výraz, ale i politický. Odpověď se nacházela obtížně, protože neexistoval žádný typický historický předobraz, který by mohl být kopírován. Žádný jiný druh staveb nebyl nikdy tak jasně určován vnitřními potřebami a vnějšími nutnostmi, které se nerozdělitelně navzájem ovlivňovaly. Budova sama o sobě nikdy nevypadala, že by byla hodna uctívání, nebo že by měla získat více pozornosti než okolní stavby. I přes tuto již dříve zmíněnou skrytost byly vypalovány a bourány v rámci pogromů a do 19. století se jich mnoho nedochovalo. Výjimku tvořily synagogy maurské ze středověkého Španělska, dřevěné synagogy v Polsku a Staronová synagoga v Praze. Ale i tak jim chyběla ona staletá stavební tradice, ze které by mohli čerpat nepřeborné množství forem. Vzory, ze kterých vzešly velké styly křesťanských sousedů, byly židům skrze ony zmíněné zákazy zapovězeny. Skoro náhle a nečekaně se po roce 1800 ocitli v roli stavitelů, kteří se mohli prezentovat skrze své nápady také v roli stavbyvedoucích. Následně vybrali orientální typ a to převážně z antropologického aspektu. Šíření těchto myšlenek, jako vztah mezi Židy a Araby, mělo základ již v 18. století. Pokud bychom

⁶⁷ FIEDLER/PARÍK/EHL 1991.

⁶⁸ Žil v období 1842-1910.

⁶⁹ TANAKE 2009 13, 35-37.

hledali, kdy poprvé byl využit maurský sloh na moderní synagoze, museli bychom nutně zmínit pražskou Velkodvorskou synagogu, postavenou již roku 1760. Tuto synagogu poškodil požár⁷⁰ a zanikla při asanaci Josefova. Zcela jistě ji ve Vídni znali. Další templ se poté objevil až roku 1830 v Ingenheimu a postavil ho, shodou náhod, Friedrich von Gärtner.⁷¹

Roku 1859 Ludwig Förster, po dokončení synagogy ve Vídni, zveřejnil v časopise *Allgemeine Bauzeitung* svou reakci na tento problém „*Podle mého skromného názoru, by byl relativně nejsprávnější způsob, při stavbě synagog, zvolit takové architektonické formy, patřící orientální národům, které jsou příbuzné s izraelským národem, hlavně arabské a tím obecně použít pouze takové modifikace, které klima a nové objevy ve stavitelství umožňují.*“⁷² Ludwig Levy se ke slohu vyjádřil také, uvedl: „*užití románského slohu je v tomto případě nejvhodnější, ale poté by byla synagoga lehce zaměnitelná s křesťanským kostelem, proto je ideální vložit do románského slohu orientální prvky s odkazem na izraelské rituály.*“⁷³ I když tvořili i architekti, kteří neměli potřebu svou volbu příliš vysvětlovat. Svůj názor vyslovil i další stavitel Otto Simonson. Ten uvedl „*maurský sloh mi připadá jako nejcharakterističtější.*“⁷⁴ Spolu s Förstrem se kladně k orientálnímu slohu ve Vídni vyjadřoval i Wilhelm Stiassny. Své názory hojně publikoval v dobovém tisku. Zastupoval názor, že „*formy a barvy budovy, by měly připomínat minulá století, tedy dobu, kdy naši kolegové byli jako svobodní občané a žili v harmonii s ostatními.*“⁷⁵ Ovšem není jasné, na jakou dobu Stiassny odkazuje. Genné se domníval, že se jednalo o začátky emancipace ve Vídni, ve spojení se stavbou synagogy na Tempelgasse, ale ta se datovala do roku 1858 a ne do „*dlouhých minulých století.*“⁷⁶ Podobně se Stiassny vyjádřil v tisku ještě několikrát a z jeho pozdějších textů jasně vyplynulo, že odkazoval na rozkvět židovství ve Španělsku před odsunem, který je postihl

⁷⁰ GENÉE 1987, 85.

⁷¹ TANAKA 2009, 109-113.

⁷² „Nach meiner unmaßgeblichen Ansicht dürfte es der relativ richtigste Weg sein, bei dem Baue eines israelitischen Tempels jene architektonischen Formen zu wählen, deren sich die dem israelitischen Volke verwandten orientalischen Völkerschaften, insbesondere die Araber, bedient haben, und hiebei im Allgemeinen nur jene Modifikationen eintreten zu lassen, welche Klima und die neuen Erfindungen im Bauwesen bedingen.“ in AB 1859, 14.

⁷³ „Der romanische Stil hätte im vorliegenden Falle am meisten entsprochen, wenn nicht zu bedenken gewesen wäre, dass ein rein romanisches Gotteshaus leicht den Charakter einer christlichen Kirche, nicht aber den besonderen einer Synagoge erhält. Der Stempel der Heimat, den der israelitische Ritus trägt, ward daher Veranlassung den romanischen Formen morgenländische Anklänge zu geben.“ in HAMMERSCHENK 1981, 356.

⁷⁴ Ibidem.

⁷⁵ TANAKA 2009, 120.

⁷⁶ GENÉE 1987, 90.

roku 1492.⁷⁷ Obecně téma judaismu na iberském poloostrově a následná asimilace se v této době stala jedním z nejoblíbenějších témat v německy mluvících zemích. Obraz sefardských Židů ve střední Evropě byl velmi idealizovaný. Sloužil i k tomu, aby se mohli distancovat od špatné pověsti „necivilizovaných“ židů, kteří přicházeli z východu.

Dalším důvodem bylo jisté zpodobňování židovství s Islámem skrze obrazoborectví. Ludwig Hevesi řekl: „*starší generace kopírovala maurský styl, protože židovské právo zakazuje používání figurálních detailů*“⁷⁸. On, ani ostatní, ovšem ještě nemohli znát synagogy v Sýrii⁷⁹, které zdobily řady figurálních nástěnných maleb. Na nich je jasně vidět, že žádný zákaz zobrazování postav zde zcela jistě nebyl. Nakonec orientální styl byl opravdu vhodný k demonstraci rozdílu mezi židovskou a křesťanskou církví vyjadřovaném v 19. století.

Nejen to, ale i prezentace plánů [3] synagogy stojící na Tempelgasse [4] v mnoha dobových novinách, vedlo k jejímu častému napodobování napříč Evropou (synagoga v Bukurešti v Rumunsku nebo v Szekszárdu v Maďarsku). Došlo k upřednostnění maurského slohu nad egyptským stylem i přes vhodné argumenty, že Šalamounův chrám byl podle Bible postavený fénickým králem Hiramem I.⁸⁰ Logicky nesl známky inspirace egyptskou architekturou.⁸¹ Egyptský styl anebo alespoň inspirace s ním spojené v rámci eklekticismu, se staly poměrně populární pouze na začátku 19. století. Typickou ukázkou tvoří synagoga v Karlsruhe [5] (1798-1810) od Friedricha Weinbrennera.⁸² Zde například na Egypt odkazují dvě věže umístěné na uliční fasádě, připomínající egyptské pylony.⁸³ I tento styl měl své kritiky, jeden z největších se jmenoval Albert Rosengarten.⁸⁴ Tvrdil, že „*neexistuje méně vhodný styl než tento a pro toto tvrzení mám i historické důvody. Židé v egyptském zajetí neměli chrám. Aby se probudila historická vzpomínka ..., bylo by potřeba dát synagoze podobu a styl jeruzalémského chrámu ... i když odhadujeme, že byl podobný fénickému chrámu, tak je naše znalost velmi omezená. A také využití bylo jiné než dnes. Je to jako bychom srovnávali pohanský chrám s kostelem. Proto by bylo velmi*

⁷⁷ TANAKA 2009, 121.

⁷⁸ TANAKA 2009, 121.

⁷⁹ Synagoga v Dura-Europos, objevená roku 1932.

⁸⁰ Pravděpodobně (999-935 př.n.l.).

⁸¹ HAMMER-SCHENK 1981, 71-82.

⁸² Životní data (1766-1826).

⁸³ COHEN-MUSHLIN 2002, 57.

⁸⁴ Životní data 1809-1893.

*složité přizpůsobit stavbu tak, aby působila harmonicky v celku a dodržela přitom duch předlohy. I proto by měl být každý orientální styl zavrhnut.*⁸⁵

Obecně ovšem platilo, že západní pojetí maurského stylu v 19. století zahrnovalo umění celého východu, od Maroka až po Indii, dokonce zahrnovalo i Španělsko. Proto muselo dojít k jeho bližšímu upřesnění. Toho se ujal vídeňský architekt Ludwig Klasen roku 1889.⁸⁶ Klasen popsal, čtyřicet let po Ludwigu Försterovi, současné představy o orientálním stylu zvoleném pro stavby synagog, kdy opět došlo k odklonění se od jednoho stylu. Následovala velká kritika používání maurských prvků jako „*chybného pojetí judaismu*“⁸⁷. Tvrdil v přímé návaznosti na Förstera „*Dříve se věřilo, že pro stavbu synagogy jsou důležité ty architektonické formy, které promlouvají o Židech, sloužily orientálním národům, hlavně Arabům, ale (Klasen tvrdí) zde by se měly usadit pouze ty změny, které se přizpůsobily klimatu a novým postupům v oblasti stavebnictví.*“⁸⁸ V reakci na tyto diskuze a na příliv židovských absolventů Technické univerzity ve Vídni přišla pluralita stylů, převážně založených na historických reminiscencích. I přicházející historismus sklidil velkou kritiku. Té se ujal hlavně Ludwig Hevesi, který tvrdil, že synagogy měly vznikat v moderním stylu a ne jako kopie něčeho jiného.⁸⁹

Dalším problémem se stal i narůstající strach, že podivný východní charakter staveb by posílily místní antisemitismus⁹⁰ a tak se nejen ve Vídni od devadesátých let 19. století opět od maurského slohu postupně opouštělo.⁹¹ Na druhou stranu se maurský sloh z Vídně přesunul do Maďarska, kde byl populární i v roce 1920.

⁸⁵ „Kein Styl ist indessen weniger passend als der ägyptische. Abgesehen von den künstlerischen Rücksichten, [...] sind die historischen Gründe, die man dafür vorbringt, gerade dagegen. Die Juden, die in Ägypten ein gefangenes Volk waren, hatten dort keinen Tempel; [...] Um die historischen Erinnerung zu wecken [...], mußte man einer Synagoge sonach die Form und den Styl des Tempels in Jerusalem geben. [...] wenn wir auch vermuthen, daß er dem der Phönizier damaliger Zeit ähnlich war, so ist doch auch unsere Kenntnis des letzteren äußerst beschränkt. Dann war die Bestimmung und der Gebrauch des damaligen Tempels so verschieden von dem der heutigen Synagogen, wie der heidnische Tempel von der christlichen Kirche. Es würde ferner schwierig sein, ein solches Gebäude [...] unserer Gebrauchsweise so anzupassen, daß daraus eine vollständige Harmonie der Theile zum Ganzen im Geiste des Vorbildes hervorgebracht werden könnte. Deshalb also würde überhaupt jeder orientalische Styl zu verwerfen sein.“ Rosengarten in AB 1840, 205.

⁸⁶ KLASEN 1889, 1460.

⁸⁷ Edwin Oppler prosazoval sloh románský na synagogách v Hannoveru jako správný národní vzor. In: Hammer-Schenk 1981, 206.

⁸⁸ *Früher glaubte man, für den Bau der Synagogen jene architektonischen Formen wählen zu müssen, welcher sich die den Juden verwandten orientalische Völkerschaften, insbesondere die Araber, bedient haben und liess hierbei nur jene Modificationen eintreten, welche das Klima und die neuen Erfindungen im Bauwesen bedingten.*“ KLASEN 1889, 1460.

⁸⁹ TANAKA 2009, 119.

⁹⁰ Jeden z důvodů byla migrace východoevropských Židů do Vídně.

⁹¹ TANAKA 2009.

4.2 Diskuze o formě a stylu – obytné domy

Krizí formy a stylu si v tomto období procházel i hlavní stavební proud a to výstavba obytných nájemních domů a reprezentativních budov ve Vídni. Docházelo zde k velkému rozporu, zda dále podporovat historismy nebo vrcholící secesi či se spíše obrátit k čistým liniím a k nastupujícímu purismu, jak ji představoval Adolf Loos.

Max Fabiani se k této krizi roku 1898 vyjádřil následovně *„Pak na začátku našeho století unavené formy pozdějšího barokního a empírového období již nebyly dostatečně uspokojující, takže tendence k obnovení forem skrze studie antiky, renesance stejně jako minulých uměleckých epizod se velmi rychle rozšiřovala. Přešlo půl století, zatímco probíhaly tyto studie a stylové experimenty, věda a schopnosti inženýrů poskočily o obrovský krok dopředu. Tam, kde se to dříve přirozeně spojovalo, se nyní vyvinula mezera, kterou je sotva možné překlenou v této době zaujatého stylu.“*⁹²

Ve Vídni od sedmdesátých let 19. století fungovaly dvě školy. Ty vychovávaly nové architekty a určovaly diskuze i formování stylu. Na jedné straně to bylo Vysoké učení technické a na straně druhé Akademie výtvarných umění. Obě školy měly jiné přístupy ke svým studentům a jejich učitelé je přísně vedli určitými směry. V devadesátých letech je reprezentoval Carl König a Otto Wagner, kteří reprezentovali školy zodpovědné za „výchovu“ nových architektů.

Rektor technické vysoké školy Carl König zastával názor, že naše schopnost akceptovat jakýkoliv druh děl minulosti jako neomylný model, nás vede k neustálé touze po nápodobě starších vzorů. Ale zároveň nastal čas, kdy můžeme kriticky zhodnotit a porovnat zákonitosti v nekonečných změnách, které se již udály.⁹³ König chtěl říci, že dějiny architektury by měly pomoci při hledání neměnných pravidel, které byly nezávislé na období a vždy se opakovaly. Historie podle něj neměla sloužit jako pouhá šablona a zdroj bezmyšlenkovitě kopírovaných vzorů. Byl zástupce spíše konzervativní skupiny, která preferovala menší kontinuální změny v čase s přihlédnutím k historickým úspěchům v minulosti.

Oproti tomu Otto Wagner (1841-1918) z vídeňské akademie reprezentoval odklon od tradice, kterou znázorňoval jeho učitel Theophil von Hansen. Vyvolával diskuze o nových rostlinných formách, kde se problematizovaly a podrobovaly věcné analýze.

⁹² FABIANI in DA 1895, 53.

⁹³ DA 1, 1895, 15-18.

Roku 1895 zveřejnil své respektované dílo „*Moderní architektura*“. Wagner napsal „*Na každou moderní tvorbu je nutné použít nové materiály a splnit současné požadavky. Musíme se přizpůsobovat moderní společnosti a zúročit obrovské technické a vědecké dovednosti současnosti.*“⁹⁴ Těmito slovy prakticky Otto Wagner kritizoval převládající eklekticismus ve Vídni. Vyzýval k osvobození se od historických stylů a k tvorbě architektury, jejíž obraz by odpovídal současné civilizaci. Mnoho jeho myšlenek vycházelo z Hegelovské víry v pokrok. Předpokládal, že architektura se bude vyvíjet geometrickým směrem více než organickým a tím pádem dojde k redukci a k abstrakci rostlinných forem.

Tyto dva odlišné a proti sobě stojící proudy můžeme dobře pozorovat a analyzovat například na ulici Wienzeille, kde je postaven secesní Majolikový dům, který sousedí s domem v historickém stylu. [6] To nám i ukazuje další stavební vývoj ve Vídni. Styly zde byly vedle sebe, propojovaly se a inspirovaly navzájem. Následně vše přerušila 1. světová válka, která na několik let ukončila veškeré debaty o formě a stylu i stavební rozvoj.

⁹⁴ WAGNER, 1914, 39.

5. Jakob Gartner

5.1 Předchozí bádání

O Jakobovi Gartnerovi nebyla napsána žádná monografie, i když jeho stavební činnost již několik let budí zájem v různých oblastech bádání, jako jsou dějiny umění, judaistika či technologie staveb. Ale systematický uměleckohistorický průzkum dosud nevznikl.

Mezi prvními se o něj začal zajímat profesor Pavel Zatloukal. Již roku 1988 vydal příspěvek ve sborníku⁹⁵ zaměřený na život a dílo Jakoba Gartnera a to hlavně v Olomouci. Představil alespoň částečné informace o architektově životě, i když poznatky musely být již částečně korigovány. Některé z korekcí provedl autor sám v knize „*Příběhy z dlouhého století*.“⁹⁶ V rámci projektu architektonického vídeňského centra vzniká databáze architektů, kde je Gartner zastoupen.⁹⁷

Nejvíce pozornosti badatelé věnovali Gartnerově sakrální tvorbě, ať již na území České republiky nebo v zahraničí. Poměrně přínosný přehled pro naše území přinesl architekt Jaroslav Klenovský, bohužel bez hlubší analýzy.⁹⁸ V Rakousku se synagogám, které J.Gartner postavil, dostalo mnohem více pozornosti. Ať již v publikacích od Pierra Genée, který je zpracoval do větší hloubky⁹⁹ nebo v konkrétněji zaměřených člancích. V posledních letech zničené synagogy přitahovaly více pozornosti hlavně na technické univerzitě ve Vídni. Univerzitní profesor Bob Martens, zde svým studentům zadával jednotlivé stavby jako ročníkové projekty a rovněž vydal průvodce židovskou Vídni.¹⁰⁰ Projekty jsou dostupné na internetu a vždy obsahují i pravděpodobné 3D vizualizace staveb. Studenti se v rámci tohoto projektu neomezovali jen na území Vídně, ale rozšířili práce na celé bývalé Rakousko-Uhersko.

Velmi poučné jsou dobové noviny „*Neue Freie Presse*“,¹⁰¹ kde se prezentovaly životní informace, ku příkladu narozeniny, úmrtí, pracovní úspěchy v rovině teoretické nebo politické jako například místo v městské radě.

⁹⁵ ZATLOUKAL 1988.

⁹⁶ ZATLOUKAL 2002.

⁹⁷ <http://www.architektenlexikon.at> vyhledáno 30.7.2016.

⁹⁸ KLENOVSKÝ 2010.

⁹⁹ GENÉE 1987; GENÉE 1992.

¹⁰⁰ MARTENS/PETERS 2011.

¹⁰¹ NFP Wien 1864-1939.

Informace o jeho práci vycházely v „*Allgemeine Bauzeitung*“,¹⁰² „*Wiener Bauindustrie-zeitung*“,¹⁰³ nebo jako lokální zprávy, které vycházely pod různými židovskými spolky.

Velmi přínosný, hlavně pro studijní léta, je archiv Akademie výtvarných umění¹⁰⁴. V archivu Židovského muzea¹⁰⁵ jsou uloženy dokumenty k jednotlivým synagogám, ale bez plánů. Dokumenty zde uložené se týkají hlavně restitucí a jiných písemných dokumentů, které nejsou přímo spjaté s architekturou. Plány k synagogám jsou uloženy v městském archivu ve Vídni¹⁰⁶, plány ke slovenským synagogám chybí. Ostatní synagogy mají většinou plány ve městech, pod která spadají. Pokud se plány domů zachovaly, jsou umístěny ve stavebních vídeňských archivech. Zatím méně probádanými archivy jsou židovské archivy v Jeruzalémě¹⁰⁷, kam bylo mnoho dokumentů přemístěno, jako např. plány k Ústřednímu vídeňskému židovskému hřbitovu.

5.2 Život architekta

Architekt Jakob Gartner [7] se narodil v Přerově,¹⁰⁸ v domě číslo popisné 152, pravděpodobně dne 22. června 1861 [8],¹⁰⁹ jak bylo zapsáno do matriky v místní synagoze.¹¹⁰ Stejně datum můžeme nalézt i v matrice oddaných [9].¹¹¹ Naopak při zápise na Akademii ve Vídni uvedli datum 21. listopadu 1861.¹¹² A v matrice zemřelých napsali datum 6. října 1921.¹¹³ Stejně tak nalezneme rozpory i v literatuře, zatímco profesor Pavel Zatloukal publikoval zcela nové datum 22. listopadu 1861¹¹⁴ a citoval přitom matriku, tak Inge Scheidl, z architektonického lexikonu uvedl jako datum narození 6. října 1861.¹¹⁵

¹⁰² AB, Wien, 1836–1918

¹⁰³ WBIZ, 1883-1919.

¹⁰⁴ ABK.

¹⁰⁵ AIKG.

¹⁰⁶ WSTLA.

¹⁰⁷ AJNUL.

¹⁰⁸ Okresní město v Olomouckém kraji.

¹⁰⁹ <http://www.badatelna.eu/fond/1073/reprodukce/?zaznamId=2256&reproId=87792>, vyhledáno 29.2.2016.

¹¹⁰ Podstatná část informací, uváděných v této kapitole, byla použita v předchozí práci autorky, viz: HALUSKOVÁ 2012.

¹¹¹ Matrika IKG Vídeň, A/ VIE /IKG/I /BUCH / MA / Trauungsbuch / I.Bezirk (innere Stadt) / 218.

¹¹² ABK - Aufnahms-Listen Vom II.Semestr 1885/86.

¹¹³ Matrika IKG Vídeň, A/ VIE /IKG/I /BUCH / MA /Sterbuch / 165.

¹¹⁴ ZATLOUKAL 1988, 185.

¹¹⁵ <http://www.architektenlexikon.at/de/159.htm>, vyhledáno 29.2.2016.

Nejasnosti nalezneme i při hledání jeho křestního jména, kde jej často přejmenovávali na Jakub, Josef či Johann. Příjmení komolili na Gaertner nebo Gärtner.

Jakob Gartner, dle matriky, se narodil Isaaku Löblu Gartnerovi (1830–1913) a Rose Gartner rozené Gallia (1834–1913) jako čtvrté dítě z šesti sourozenců, měl čtyři sestry a jednoho bratra. Jeho otec vlastnil v Přerově či blízkém okolí nevelký mlýn.¹¹⁶

Jakob Gartner vychodil obecnou školu v Přerově. Poté odešel za dalším vzděláním do Brna, kde v letech 1879–1883 studoval na Vyšší průmyslové škole. Zde absolvoval čtyři roky na stavebním oddělení.¹¹⁷ V Brně jej vyučovali architekti, jako Alois Prastorfer nebo Germano Wanderley.¹¹⁸ Jakob Gartner se zde seznámil s jejich stavebním stylem, který v mnoha ohledech následoval, a to nejen ve svých prvotních projektech.

Po střední škole absolvoval praktické učení ve svém oboru, a to v různých zemích. Vše začal dvouletou praxí ve stavební firmě Knauer, Gross & Löwenfeld,¹¹⁹ která sídlila ve Vídni.¹²⁰ Tento časový údaj odvozujeme od data jeho nástupu na nové místo. Roku 1886 získal roční místo asistenta a technického kreslíře u architekta Carla Korna ve slezské Bielské-Biale.¹²¹ Architekt Carl Korn (1852–1906) byl také židovského původu a vystudoval na univerzitě ve Vídni pod vedením Theopila Hansena, poté se stal asistentem na technické škole v Brně a následně se vrátil do Polska, kde otevřel vlastní praxi.¹²² Zde se pravděpodobně Jakob Gartner seznámil s moderní a požadovanou architekturou synagog v byzantizujícím maurském slohu, jelikož v této době architekt Carl Korn projektoval temply ve Wadovicích¹²³ [10] a v Andrychówě.¹²⁴ Je pravděpodobné, že mu na těchto stavbách Gartner asistoval, ale nevíme, do jaké míry se na nich podílel. Po této zkušenosti nastoupil do ateliéru, který vedl Hugo von Wiedenfeld (1852–1925)¹²⁵ ve Vídni. V době kdy u něj působí J. Gartner, navrhoval Wiedenfeld synagogu v maurském slohu na adrese Vídeň, Zirkusgasse 22 [11]. Je tedy pravděpodobné, že Jakob Gartner při

¹¹⁶ <http://www.badatelna.eu/fond/1073/reprodukce/?zaznamId=2256&reproId=87792>, vyhledáno 29.2.2016.

¹¹⁷ ABK - Aufnahms-Listen Vom II.Semestr 1885/86.

¹¹⁸ <http://www.architektenlexikon.at/de/159.htm>, vyhledáno 29.2.2016.

¹¹⁹ http://publik.tuwien.ac.at/files/PubDat_200617.pdf, vyhledáno 29.2.2016.

¹²⁰ JOHN/FOULION 1885, 347.

¹²¹ ZATLOUKAL 2002, 406.

¹²² DEBOWSKI 2008, nepag.

¹²³ <http://www.sztefl.org.pl/pl/article/wadowice/11,synagogi-domy-modlitwy-i-inne/363,nowa-synagoga-w-wadowicach-ul-gimnazjalna-10->, vyhledáno 29.2.2016.

¹²⁴ <http://www.muzeum.andrychow.pl/muzeum/arttykul.htm>, vyhledáno 29.2.2016.

¹²⁵ <http://www.architektenlexikon.at/de/685.htm>, vyhledáno 29.2.2016.

stavbě asistoval.¹²⁶ Svou praxi ukončil krátkým pracovním pobytem u Gustava Matthiese (1844-1901) ve Vídni.¹²⁷

Ve svém odborném školení pokračoval na Akademii výtvarného umění ve Vídni u profesora Carla von Hasenauera,¹²⁸ jehož speciální architektonickou školu navštěvoval v letech 1886-1888.¹²⁹ V době Gartnerova studia tento profesor pracoval na Kunsthistorischen Museu [12] a Naturhistorisches Museu (1871-1891) spolu s Gottfriedem Semperem.¹³⁰ Dále v této době navrhl Carl von Hasenauer vilu Hermes (1882-1886) [13],¹³¹ na které můžeme pozorovat ukázkové mísení architektonických stylů. Zde zřejmě Jakob Gartner získal svou pozdější stylovou formu, kterou již nikdy zcela neopustil, ale dále ji rozvíjel na mnoha realizacích veřejných i soukromých budov.

Na Akademii nastoupil dle přijímací listiny 22. března roku 1886 [14],¹³² po zapsání zprávy o zaplaceném školném na jeden semestr. Na základě podané vlastní žádosti Jakoba Gartnera osvobodili od placení školného v následujícím semestru [15].¹³³ Profesor Hasenauer potvrdil svým podpisem souhlas s celou věcí,¹³⁴ dle rozhodnutí číslo 493-1886.¹³⁵ V tomtéž roce dostal Gartner i stipendium na pomoc sociálně slabých studentů 100 zlatých.¹³⁶ Přidělenou donaci Akademie rozdělila do dvou semestrů v poměru 40:60.¹³⁷ A díky návrhu židovské obce obdržel roku 1887 i Wolf Isak Nassau-Stipendium [17],¹³⁸ což představovalo 42 zlatých.¹³⁹ Všechna stipendia mu přiznali i v následujících semestrech.¹⁴⁰

Už jako student publikoval své práce v novinách „*Wiener Bauhütte*“. Jednalo se o kresby ze studentské cesty do Itálie z města Vicenza [18, 19]. Pobyt vedl asistent Bruno Gruber. Zde mladý student obdivoval stavby Andrea Palladia, hlavně Villu Rotondu.¹⁴¹

¹²⁶ MARTENS/PETERS 2011, 244.

¹²⁷ <http://www.architektenlexikon.at/de/387.htm>, vyhledáno 29.2.2016.

¹²⁸ Carl Freiherr von Hasenauer (20.7.1833- 4.1.1894).

¹²⁹ ABK školní seznamy studentů 1886/1887, 1887/1888.

¹³⁰ <http://othes.univie.ac.at/672/>, vyhledáno 1.3.2016.

¹³¹ ZATLOUKAL 1988, 178-188.

¹³² ABK školní seznamy studentů 1885/1886, 31.

¹³³ ABK 491-1887.

¹³⁴ Ibidem.

¹³⁵ ABK školní seznamy studentů 1886/1887, 33.

¹³⁶ V dokumentech zkratka FL, která vznikla z latinského Florin.

¹³⁷ Ibidem.

¹³⁸ Stipendium založené roku 1840, nařízením 257, které navrhovala židovská obec studentům židovského původu, kteří studovali na akademii po dobu maximálně šesti let.

¹³⁹ ABK Prüfungsprotokoll 11, 31-34.

¹⁴⁰ ABK školní seznamy studentů 1886/1887, 1887/1888.

¹⁴¹ Kresby Villy Rotondy, in WB XIX. 1897, 4-8.

V prosinci 1887 bylo na rektorát Akademie výtvarných umění ve Vídni doručeno policejní oznámení [16]. Jakob Gartner údajně ukradl kamenickému mistrovi Försterovi, pocházejícímu z obce Zlaté Hory,¹⁴² 205 zlatých.¹⁴³ Ač nemáme zprávy o dalším vyšetřování tohoto udání,¹⁴⁴ Gartner sám podal žádost o ukončení studia ke konci zimního semestru. Žádosti vyhověli, student do dalšího semestru nenastoupil a z akademie odešel.¹⁴⁵

I přes to, že tedy Akademii nedokončil, tak si již na konci roku 1888¹⁴⁶ otevřel svou první projekční kancelář.¹⁴⁷ Kancelář měla sídlo na Deutschmeisterplatzu 2 ve Vídni.¹⁴⁸ Na stejnou adresu se i přestěhoval.¹⁴⁹ K tomu došlo po složení živnostenských zkoušek, které byly nutné k založení firmy spojené se stavitelstvím.¹⁵⁰ V této době se do města přestěhovali i jeho rodiče. Gartnerova otce nyní neuváděli v seznamu obyvatel jako drobného mlynáře, ale jako vynálezce bydlícího ve Vídni.¹⁵¹

Kromě vlastní práce měl architekt i řadu dalších aktivit. Roku 1892 dostal čestný diplom na Mezinárodní výstavě v Záhřebu.¹⁵² O dva roky později se Gartner stal členem Sdružení rakouských architektů a inženýrů (OIAV). V roce 1904 vstoupil do Obchodního spolku severního Rakouska.¹⁵³ A v neposlední řadě byl členem představenstva izraelského kulturního obce ve Vídni, na pozici radního. V rámci posledního spolku se prosadil i do komise, která schvalovala stavby pro židovskou obec. Jako například roku 1912, kdy posuzoval a vybíral nejvhodnější návrh pro budovu synagogy na ulici Onno Kloppgasse ve Vídni.¹⁵⁴ Na toto místo jej povolal roku 1911 sám Wilhelm Stiassny, který jej dosadil do předsednictva vídeňské židovské obce. Tuto funkci zastával až do své smrti.

V devadesátých letech 19. století otevřel druhou pobočku projekční kanceláře, tentokrát v Olomouci na nynějším Náměstí Míru č.p. 26.¹⁵⁵ K založení kanceláře vedlo množství zakázek, které v této době přicházelo z Moravy a ze Slezska.

¹⁴² Obec Zlaté Hory leží v Jeseníkách, ve Slezsku.

¹⁴³ ABK 524-1887.

¹⁴⁴ Dle WSLA takto malé částky ani nebyly dlouhodobě evidovány.

¹⁴⁵ ABK školní seznamy studentů, 1887/1888, 33.

¹⁴⁶ ZATLOUKAL 2002, 406.

¹⁴⁷ LEHMANN jeho kancelář píše až od roku 1893.

<http://www.digital.wienbibliothek.at/wbrobv/periodical/pageview/65767>, vyhledáno 1.3.2016.

¹⁴⁸ ZATLOUKAL 1988, 178-188.

¹⁴⁹ <http://www.digital.wienbibliothek.at/wbrobv/periodical/pageview/65767>, vyhledáno 1.3.2016.

¹⁵⁰ http://publik.tuwien.ac.at/files/PubDat_200617.pdf

¹⁵¹ <http://www.digital.wienbibliothek.at/wbrobv/periodical/structure/5311>, vyhledáno 1.3.2016.

¹⁵² ZATLOUKAL 2002, 406.

¹⁵³ Ibidem.

¹⁵⁴ WBIZ 8, 1912, 64.

¹⁵⁵ ZATLOUKAL 1988, 178-188.

V roce 1905 začal projektovat svou novou vilu na tehdejší okraji Vídně, Schafbergasse č.p. 15. Roku 1913 sem přestěhoval i vídeňskou pobočku své firmy. Z dokumentů je zjevné, že zde měl zavedený telefon a jeho kancelář využívala veškerých dostupných moderních metod, jako například platbu šekem.¹⁵⁶

Dne 8. září 1908 architekt Jakob Gartner vstoupil do manželství s vdovou Annou Netti Grünbaum, rozenou Lanzer (1853-1937) z Dolních Trzanowitz.¹⁵⁷ Anna Netti byla o osm let starší a z předchozího manželství si přivedla syna Roberta Grünbauma.¹⁵⁸ Žádné společné děti doložené nejsou.

Jakob Gartner zemřel po krátké nemoci dne 15. dubna 1921 [20],¹⁵⁹ ve své vile. Jako příčina smrti byla v úmrtním listu uvedena kornatění tepen-arteriosklerózu¹⁶⁰. Následně byl 18. dubna pochován na hřbitově ve Vídni v části Döbling.¹⁶¹ Jeho velmi moderně vypadající hrob [21] se překvapivě nenachází v židovské části hřbitova a dlouhou dobu nebylo přesné místo uložení známo. Takto zvoleným přístupem se odklonil od klasického pojetí místa posledního odpočinku tradičních židů. To zcela vycházelo z vrcholící emancipace židů, nejen v Rakousku. Hřbitov Döbling ve Vídni se vyznačoval tím, že mezi prvními umožnil pohřbívat lidi dle jejich přání a ne dle vyznání či jiných, v tuto chvíli již nedůležitých aspektů. Možná i díky tomu se zde na hřbitově nechala pochovat elita tehdejšího světa.

S architektovou smrtí zanikly i jeho projekční kanceláře a firma. Anna Netti Gartner dožila v jejich vídeňské vile, kterou následně zdědil syn Robert. Během války prošla konfiskací. V dnešní době má zahraničního majitele.

¹⁵⁶ <http://www.digital.wienbibliothek.at/wbrobv/periodical/structure/5311>.

¹⁵⁷ Matrika IKG Vídeň, A/ VIE /IKG/I /BUCH / MA / Trauungsbuch / I.Bezirk (innere Stadt) / 218.

¹⁵⁸ Úmrtní oznámení in NFP 20342, 1921, 27.

¹⁵⁹ Ibidem.

¹⁶⁰ Tuhnutí a zužování cév. Arterioskleróza vede nejčastěji buď k mozkové mrtvice, nebo k srdečnímu infarktu.

¹⁶¹ Matrika IKG, A/ VIE /IKG/I /BUCH / MA /Sterbuch / 165.

6. Synagogy navržené Jakobem Gartnerem

Architekt Jakob Gartner během svým nejproduktivnějších let 1890-1910¹⁶² postavil či přestavěl nejméně šestnáct synagog. Osm těchto staveb se nacházelo na území bývalého Rakouska-Uherska, kromě Moravu a Slezsko.¹⁶³ Dále máme doklady, že se zúčastnil architektonických soutěží na stavbu dalších dvou templů. Ze všech těchto staveb mimo Českou republiku se do současné doby dochovaly pouze dvě synagogy.

6.1 Realizované synagogy

6.1.1 Hlohovec

Město Hlohovec, německy Freistandt an der Waag či maďarsky Galgóc, leží v jihozápadní části Slovenska a dnes zde žije přibližně 22 701 obyvatel.¹⁶⁴ Kolem roku 1890 mělo město 8000 obyvatel. V této době zažil Hlohovec velký demografický rozvoj.¹⁶⁵ Na velký nárůst musela reagovat i židovská obec. Její stará synagoga¹⁶⁶ se stala nedostačující. Nedokázala pojmout dostatečné množství židů,¹⁶⁷ kteří docházeli na čtení Tóry. Umístění vybraného pozemku vycházelo z ohledu na starší židovské kulturní tradice. Synagogu situovali na vyvýšeninu nad protékající řekou Váh. Templ vystavěli pouhých třicet metrů od staré radnice, v lepší části města [22]. Později zřídili nedaleko templu i školu, která završila cílenou, ale ne nucenou centralizaci objektů židovské obce. Autor budovy školy není známý a vzhledem k nenalezení stavebních plánů nemůžeme autorství nikomu přiznat. Můžeme ale očekávat podíl architekta Jakoba Gartnera na návrhu, jak tomu bylo například v Olomouci. Nacházel se zde byt rabína i učitele, místo na rituální koupel neboli mikve i místní výsek¹⁶⁸ masa.¹⁶⁹

¹⁶² Viz.příloha se seznamem díla architekta.

¹⁶³ Čtyři synagogy v Rakousku, dvě na Slovensku, jedna v Maďarsku a jedna v Rumunsku. Zbýlých osm stálo na území České republiky.

¹⁶⁴ Podle sčítání lidu z roku 2011

http://mesto.hlohovec.sk/?id_menu=83697&limited_level=1&stop_menu=78276#me vyhledáno 7.3.2016.

¹⁶⁵ V této době tvořilo židovské obyvatelstvo 34%, 2512, z celkového počtu obyvatel. PAULOVÍČOVÁ/URMINSKÝ 2009, 24.

¹⁶⁶ Roku 1971 se uskutečnila rozsáhlá asanace severozápadní části náměstí, a začátku Hlohovej ulice. Při ní byla identifikovaná první synagoga na území Hlohovce z poloviny 18. století, o které se do této doby historici domnívali, že stála na totožném místě jako synagoga nová.

¹⁶⁷ PAULOVÍČOVÁ/URMINSKÝ 2009, 24.

¹⁶⁸ Košer výsek masa pro židovskou obec.

¹⁶⁹ PAULOVÍČOVÁ/URMINSKÝ 2009, 27.

Projekt ke stavbě synagogy vyhotovil architekt Jakob Gartner roku 1890. Samotnou stavbu poté už realizoval hlohovecký rodák Moritz Sessler (1845-1907) o rok později po předloženém návrhu. Rozhodla tak židovská obec v čele s rabínem Josefem Lazárem Rosenfeldem.¹⁷⁰ Stavba mohla být realizována díky finančním darům, různých výšek, od nejednoho židovského mecenáše i ze zámoří.¹⁷¹

Templ architekt vystavěl v maursko-orientálním stylu a jeho dispozice vycházela ze staré menší synagogy. Ta zde stála přibližně od roku 1826.¹⁷² Na nové stavbě byly použity čtyři rohové věže, což bylo modifikací synagogy s dvouvěžovým průčelím. Toto schéma jsme mohli nalézt u více symetrických staveb, které tak měly čtyři rohové rizality s kopulovými nástavbami. Ty byly mnohdy umístěné jen na západním průčelí. Užití formy kopulí umístěných na vrcholcích věží byly různorodé. Jako vzor (i u jiných architektonických částí) bylo použito arabsko-maurské, turecké a dokonce i ruské architektonické tvarosloví. V některých případech, jako například zde, nebyly věže ukončeny žádnou kopulí, ale architektura byla pouze rámovaná atikou.

Schodiště vedoucí na ženské galerie se nacházelo ve věžích na západní fasádě. Pokoj pro rabína, zimní modlitebna či jiná potřebná místnost zabíraly rohové prostory na východní straně stavby.

Dle vyobrazení se jednalo o samostatně stojící patrovou budovu obdélného půdorysu, typu haly s impozantními rozměry [23, 24]. Synagoga přerostla například i hlavní loď katolického farního kostel sv. Michala na náměstí.¹⁷³ Gartner stavbu projektoval pro 700-800 lidí. Hmotu stavby prolamovala velká oblouková okna, v bosovaném přízemí architekt navrhl podvojná okna sdružená. Nelze příliš odhadnout, zda je to reminiscence na španělské vzory či spíše na sloh románský. Východní průčelí zdobily dva středové představené pilíře, dekorované slepou arkádou. Z pilířů vyrůstaly oktogonové věžičky rovněž se slepou arkádou ukončené cibulovou střechou a makovicí, z které vystupovala šesticípá Davidova hvězda. Davidova hvězda byl oblíbený a velmi používaný symbol, který odkazoval na symboliku šesti pracovních dnů. Dále na symbol manželství, kde dvě stejné síly představované dvěma trojúhelníky tvoří harmonický celek. Úhly znaku představují čtyři světové strany a naznačují, že Židé žijící v diaspoře roztroušení po celém světě tvoří v podstatě jeden uzavřený celek. Tento symbol je měl

¹⁷⁰ Ibidem 18.

¹⁷¹ FELCÁN 1993, 38-39.

¹⁷² PAULOVÍČOVÁ/URMINSKÝ 2009, 30.

¹⁷³ Ibidem 31.

tak chránit proti zlým silám.¹⁷⁴ Pilíře zde suplují věže a odkazují na sloupy ze Šalamounova chrámu. Mezi ně umístil rozetové okno do půlkruhově zakončeného, ústupkem jednou odstupňovaného portálu s vloženými sloupky na soklech, které měly bohatě zdobené hlavice. Pod rozetu umístil sdružené okno ze čtyř oblouků. Nad portál mezi věžičky byl vsazený hebrejský nápis „Taher libenu lavdecha bemes“.¹⁷⁵ Ze západní strany se nacházely tři vchody. Jeden centrální, kterým muži vstupovali přes předsín do hlavního sálu a dva boční vedoucí na galerii pro ženy. Nad půlkruhovitě zakončenými okny zdobil štít obloučkový vlys v neorománském stylu. Nad průčelím vystupovaly kamenné desky Desatera, pod nimi zdobila fasádu Davidova hvězda umístěna nad centrálním oknem. Nárožní římsu tvořily slepé arkády.

Synagoga měla výrazný žlutočervený nátěr, který měl vzbuzovat dojem využití různých materiálů. Oblíbená dvoubarevnost fasád pochází z orientálních vzorů. Výrazný barevný rozdíl mezi červenými cihlami a bílým kamenem, který působil dekorativně, využívala i velká synagoga v Cordobě.¹⁷⁶ Dojem z interiéru umocňoval zlato-červenomodře bohatě zdobený strop.¹⁷⁷

Aron-ha-kodeš [25] neboli Svatá skříň na uložení Tóru¹⁷⁸ se stala ústředním bodem orientace i vzhledu synagogy. Z pódia, na které se vystupovalo po šesti schodech, vyrůstala z patek sdružených sloupů,¹⁷⁹ na jejichž zdobné hlavice, umístěné nad prstenci, dosedala římsa s obloučkovým vlysem. Ta vynášela malý, průběžnou římsou zatížený pavilon na každé straně. Pavilony vytvářely prostor pro vyobrazení Desatera usazeného uprostřed ornamentálního dekoru. Celý aron-ha kodeš korunovala dřevěná, žlutá či zlacená vyřezávaná kopule, tu osvětloval paprsek světla procházející rozetou, kterou architekt umístil přímo za ni. Vzorem pro zde použité sloupy byly zřejmě sloupy z Alhambry. Aron-ha-kodeš byl přímo provázaný s fasádou stavby, jedno odráželo druhé. Proto prvky použité na skříni na Tóru se ve většině případů shodovaly s těmi na fasádě.

Orientální fasády připomínaly portály Velké mešity v Cordobě nebo detaily inspirované ze staveb v Alhambře. Kresby těchto španělských míst zveřejnil Owen

¹⁷⁴ PAULOVÍČOVÁ/URMINSKÝ 2009, 122.

¹⁷⁵ „Očisti naše srdce, aby ti sloužili v pravdě“.

¹⁷⁶ Pravděpodobně byla dokončena roku 1315.

¹⁷⁷ http://publik.tuwien.ac.at/files/PubDat_242533.pdf, vyhledáno 2.4.2016.

¹⁷⁸ Synagoga mohla vlastnit více než jen jednu Tóru.

¹⁷⁹ Sloupy zdůrazňují soulad s tradicí, jelikož musí nést velkou zátěž vědění a dovedností, které jsou zabaleny v Tóře. Také je to častý odkaz na Šalamounův chrám.

Jones¹⁸⁰ a Jules Goury¹⁸¹ v literatuře, která prokazatelně byla ve Vídni na konci 19. století dostupná.

Mnohdy se vyskytovaly sloupy z Alhambry, které držely podkovový oblouk, zasazené do obdélného rámu. V některých případech ozdobili rámování i oblouk maurským diamantovým vzorem a klínovými medailonky. Osmicípé maursko-geometrické hvězdné vzory architekti měnili v šesticípé Davidovi hvězdy. Dokonce zde nalezneme i vzor pro oblíbené použití nápisu na fasádě.

Zmíněný Alhambrový sloup se skládal ze štíhlého sloupu s charakteristickou hlavicí. Tento sloup byl nejčastěji citovaným motivem pro orientalizující synagogy, mnohdy pro jeho vytvoření použili i techniku litiny. Víme, že roku 1839 Gottfried Semper použil tyto sloupy na synagoze v Drážďanech.

Sdružená okna a římsy na fasádě synagog mohly připomínat typicky španělské Ajimez¹⁸² užívané v maurské architektuře. Oblouk nad okny nebo dveřmi, včetně jejich obdélníkového venkovního orámování, často dekorovaly maurské vzory¹⁸³.

Za důležitou část stavby můžeme považovat i Almemor neboli Bimu. Další vyvýšený prostor, který umístili v synagoze s ohledem na výškovou i podélnou osu stavby. Zde došlo ke zdůraznění významu Almemoru, jelikož byl také provázán s posvátností svitků. Pro náboženský život neměl primární postavení, protože v této době byl již nahraditelný a mnoho staveb jej takto ani v prostoru nevyzdvihovalo.

Nemůžeme opomenout ani architektonické ztvárnění dřevěné ženské galerie na třech stranách stavby, kterou do patra vynášejí litinové sloupy s překvapivě secesním ornamentem.

Synagoga přežila 2. světovou válku, i když si ji Hlinkova garda zabrala jako svůj prostor. Později zde německá armáda s asistencí městské garnitury spálila lavice a zřídila stáj pro koně. Po roce 1945 se objekt přeměnil na sklad textilu. Definitivní zánik synagogy přišel až s výstavbou nového mostu. Roku 1960 byla zaměřena a následně o rok později zbourána [26].¹⁸⁴ Údajně most postavili ve stejném místě, na kterém byl navrhnut již za války v roce 1942 v rámci projektu na zničení židovské části města.¹⁸⁵

¹⁸⁰ JONES 1856.

¹⁸¹ GOURY/JONES 1845.

¹⁸² Termín Ajimez je typický pro označení dvojice oken v maurském stylu.

¹⁸³ Diamantový dekor a jiné.

¹⁸⁴ PAULOVIČOVÁ/URMINSKÝ 2009, 125-129.

¹⁸⁵ Ibidem.

Plechová střecha z věžičky byla na památku umístěna na místní židovský hřbitov. Částečně dochovaný mobiliář, jako části Almemoru, umístili v Domu smutku u židovského hřbitova.

Synagoga v Hlohovci byla pravděpodobně první realizovaná sakrální stavba architekta Jakoba Gartnera. Zde můžeme sledovat architektonický styl, který následně jen mírně rozvíjel. Stavby v budoucích letech projektoval zdobnější, ale nikdy výrazně jiné, mimo tři známé výjimky.¹⁸⁶ Místní stavba působí jako jasný předobraz pro o dva roky později postavenou synagogu v Holešově. Obě budovy alespoň z plánů působí, že jsou spjaté svými architektonickými jazyky. Pouze Holešov měl výrazně lépe propracovaný zdobnější exteriér.¹⁸⁷

6.1.2 Debrecín / Debrecen /Debrezin „Deaák téri“

Debrecín leží ve východním Maďarsku, nedaleko současných Rumunských hranic. Svůj velký rozvoj zažilo město po roce 1849, kdy byla dobytá Buda a Debrecín se stal na nějaký čas hlavním městem. To zajistilo městu velký stavební rozvoj, který kulminoval na přelomu 19. a 20. století.

Vývoj práv a postavení židů v Uhersku byl totožný s předlitavskou částí monarchie. K rozdílům došlo až později. Mezi léty 1859-1860 byly židům uděleny svobody, jako například možnost obchodovat nebo volnost pohybu. Roku 1867 parlament schválil bez větších problémů zákon o židovské emancipaci. V tomto období došlo k velkému nárůstu židovských obyvatel v Uhersku. To nebylo dáno jen zvýšenou porodností, ale hlavně to zapříčinila emigrace z jiných zemí. Roku 1895 bylo náboženství judaismu oficiálně uznáno jako katolicismus nebo protestantismus. Zde již byl větší problém se schválením a to z důvodu odporu katolické církve. O to více může být záražející měřítko nově vznikajících synagog. Ty často byly větší, honosnější i výraznější než katolické kostely v okolí a to i přes vzrůstající antisemitismus.

Důležitou událostí v rámci vnitřního boje byl konflikt mezi ortodoxními a reformními židy. Roku 1868 vláda svolala všeobecný židovský kongres. Výsledek kongresu bylo ustanovení dělení na tři různé frakce – ortodoxní, reformovaní a status quo

¹⁸⁶ Výjimku tvoří synagoga v Prostějově, postavena v secesním stylu. Synagoga v Kroměříži, která navázala na stavbu barokního kostela a přestavba synagogy v Přerově, kde byl architekt limitován parcelou i ekonomickou situací obce.

¹⁸⁷ Jakob Gartner vystavěl synagogu v Holešově v letech 1892-1893, která byla zničena v srpnu roku 1941 in HALUSKOVÁ 2012.

ante – kteří se nepřipojili ani k jedné ze stran.¹⁸⁸ Toto rozdělení je důležité i s ohledem na architekturu, jelikož každá obec chtěla svou synagogu a každá obec se odkazovala k jiné historii. Zatímco ortodoxní si vybírali spíše menší stavby, status quo ante si nechali stavět velké synagogy v průměru pro 550-800 osob.

Při připisování synagogy v Debrecénu Jakobu Gartnerovi vyvstalo několik problémů. V dostupné literatuře i v dobovém tisku se vyskytují nejednoznačné informace, které si v mnoha případech i odporují.¹⁸⁹ Nejčastěji se liší v základních informacích jako například, kterou synagogu přesně postavil (ortodoxní, neologickou, status quo ante) nebo v jakém roce byla vystavena. Mnohdy je to dáno tím, že v jeden čas vznikalo více nových synagog. A to i přes nalezené plány, které jsou jednoznačné. Ovšem opět dochází k rozdílu mezi plány a dochovanými fotografiemi skutečného provedení, a to v zásadních prvcích jako například kopule, která se pravděpodobně zřítla za války jako první.

Roku 1893 vypsala maďarská židovská obec soutěž na výstavbu nové synagogy na místě staré modlitebny. Bylo na ni vyčleněno 80 000 zlatých. Odměnou za první cenu bylo 1000 zlatých, za druhé místo pak 500 zlatých. Plány musely být dodány do 15. ledna roku 1894. Na židovskou obec přišlo sedm různých plánů. Soutěž vyhrál Jakob Gartner, druhé místo uděleno nebylo. Se stavbou se započalo ihned v první polovině roku 1894.¹⁹⁰ Dle dobového tisku soutěž vyhrála rakouská firma Gärtner und Zsigmondy.¹⁹¹ Zde došlo k záměně jmen firmy a architekta, jelikož tato firma byla maďarská a specializovala se na jiné stavby. Templ byl dostavěn o dva roky později a poté se pracovalo na interiéru. Slavnostně otevřena byla až v září roku 1897.

Architekt postavil synagogu „Deák téri“ [27, 28] pro židovskou komunitu Status quo ante. Synagoga nedodržovala stejný styl jako stavby od maďarského architekta Leopolda Baumhorna, který realizoval stavby v okolí, a i díky tomu uspěla v soutěži. Gartner zde propojil tradice židovské obce maurského stylu s křesťanským prostředím, ale pod vídeňským stylem. Nejvíce se synagoga podobala templu na Humboldplatzu, Olomouci nebo Opavě.

Jednalo se o podélnou stavbu impozantních rozměrů, dle plánů byla o 56 % větší než synagoga ve Vídni. Synagoze dominovalo dvouvěžové průčelí s trojúhelníkovým

¹⁸⁸ KLEIN in http://www.multesjovo.hu/hu/aitdownloadablefiles/download/aitfile/aitfile_id/1152/, vyhledáno dne 25.6.2016.

¹⁸⁹ KLEIN 2011, 272-274; GAZDO 1989, 145-149.

¹⁹⁰ WBIZ 1894.

¹⁹¹ WBIZ 1894.

štítem a výrazná osmiboká kopule s lucernou. Stejně jako architektonicky propracované Desatero zdobilo trojúhelníkový štít. Vrcholy cibulových střech tvořily Davidovy hvězdy. Při pohledu na plány je synagoga takřka zaměnitelná s templom v Olomouci. Výrazný rozdíl tvoří absentující velká rozeta. To bylo pravděpodobně dáno dispozicí templu, výrazným trojosým vstupem pro muže a vstupem pro ženy ve věžích a v neposlední řadě použitím dvoubarevného zdiva. Ač pro tuto synagogu nalezneme mnoho paralel, na žádné Jakob Gartner nepoužil orientální dekor takto doslovně. Neinspiroval se zde pouze tvarem oblouku, ale i jeho propracovaným zdobením, který nám přímo odkazuje na Alhambru nebo Cordóbu [29, 30, 31].

Do synagogy se vstupovalo výrazně zdobeným vchodem, který vedl do předsíně. Odtud se dále vstupovalo do hlavního sálu. Bohužel nemáme fotografie interiéru, ale můžeme předpokládat, že almemor byl umístěn na vyvýšeném místě u východní zdi a odrazil vzhled průčelí. Vedle almemoru architekt umístil servisní místnosti jako například pokoj rabína či zimní modlitebnu. Lavice byly poskládány jako v křesťanském kostele a bima chyběla. V přízemí bylo místo pro 600 osob. Prostor zde členily čtyři sloupy, které vynášely kopuli a ženskou galerii. Na tu se vešlo až 250 osob.¹⁹² Pravděpodobně zde byla výrazná barevnost interiéru.

Synagoga byla zničena během 2. světové války.

6.1.3 Vídeň, „Kaiser Franz Josef – Jubiläumstempel“, Humboldtgasse 27

Parcela na ulici Humboldtgasse spadá do vídeňského obvodu 10, části Favoriten, dříve Krowotendörfel. Kolem roku 1870 se z něj stal samostatný okrsek a přejmenoval se právě na Favoriten. Roku 1874 došlo k připojení této obce k Vídni. V devadesátých letech zde žilo kolem 88 000 obyvatel a vznikala nová zástavba.¹⁹³ V této době se uvádí, že mezi občany bylo cca 9 % židů, a Favoriten patřil mezi ty více židovské části města. To bylo dáno i obchodním duchem desátého okrsku.¹⁹⁴ Již od roku 1875, kdy se židovští obyvatelé podíleli na zřízení různých institucí, školek, vyvažoven nebo chudobince.¹⁹⁵

V roce 1872 byl založen chrámový spolek, který si dal za úkol najít odpovídající modlitebnu, aby již bohoslužby nemusely probíhat v provizorních prostorách. Konečně

¹⁹² KLEIN in http://www.multesjovo.hu/hu/aitdownloadablefiles/download/aitfile/aitfile_id/1152/, vyhledáno dne 25.6.2016.

¹⁹³ <https://www.wien.gv.at/bezirke/favoriten/geschichte-kultur/> vyhledáno 23. března 2016.

¹⁹⁴ http://www.ikg-wien.at/wp-content/uploads/2015/03/broschuere_rabbiner_favoriten.pdf, vyhledáno 1.4.2016

¹⁹⁵ GENÉE 1987, 79-81.

roku 1875 si pronajal samostatný prostor, ve druhém patře, na adrese Keplerplatz 1. Kvůli stoupajícímu počtu členů obce musel zřídit další prostory a vybudování vlastního Templu se stalo nevyhnutelné. Roku 1886 byla ustanovena stavební komise, ale pozemek byl i z ekonomických důvodů zakoupen až roku 1893.¹⁹⁶ Výbor vybral pro stavbu synagogy mladého architekta, Jakoba Gartnera. Ten již měl zkušenosti se stavbou templu například z Hlohovce anebo z typově podobnější stavbou s dominantní ústřední kopulí realizovanou v Opavě. K jejímu vyprojektování se většinou přiklonil tam, kde neměl větší problémy s dodaným rozpočtem a také samozřejmě tam, kde mu to rada židovské obce dovolila. Jednalo se o Debrecen v Maďarsku, Humboldgasse v rakouské Vídni a Neumarkt v Rumunsku. Někde kopuli použil jako hlavní a jediný dominantní prvek, jinde ji doplnil dvouvěžovou či čtyřvěžovou dispozicí. Všechny tyto stavby by se daly označit za mohutné kopulové stavby s významnou výškou.

Kopule zpravidla vynášely kovové sloupky, které zároveň nesly i v interiéru umístěnou ženskou galerii. Ve většině případů se jednalo o dvouplášťovou kopuli, která mohla být navýšena o lucernu a zakončena Davidovou hvězdou.

V některých případech použil pouze kopuli skrytou jako například v Kluckygasse. Na tom můžeme vidět, že využití kopule nebylo pouze pro pohled z exteriéru, aby byla zdůrazněna důstojnost stavby, ale mělo to i důležitou funkci uvnitř stavby. Toto řešení vnášelo do stavby více prostoru a jistý překvapující pohled na strop.

V září 1895 položili základní kámen. Provizorní zasvěcení synagogy proběhlo o pouhý jeden rok později, 6. září 1896. Oficiální zasvěcení se konalo až roku 1898 na tzv. jubilejní císařský rok [32, 33].¹⁹⁷

Synagoga byla vystavěná na rohové parcele, tvaru nepravidelného čtyřúhelníku. Půdorys vyplynul z prostoru, který vznikl na křížení ulice Humboldtgasse 27 a náměstí Humboldplatzu 7, nedaleko železniční stanice a kostela Sv. Jana Evangelisty. Stala se zvláštní už svým umístěním vedle městského parku. Obecně totiž byly tyto stavby spíše zapojené do celku uličních fasád.

Hmotu stavby členily středové rizality s trojúhelníkovým štítem, umístěné na jižní i západní fasádě, celou plochu stavby prolamovala půlkruhová okna různých velikostí. Východní strana není zachycena na fotografiích ani dochovaných plánech, ale dle jiných Gartnerových staveb můžeme očekávat, že zde umístil velké rozetové okno, které osvětlovalo Aron-ha-kodeš.

¹⁹⁶ GENÉE 1987, 79-81.

¹⁹⁷ MARTENS/PETERS 2011, 113-122.

Obzvlášť reprezentativní nótu dodávaly této západní straně fasády tři vstupy. Jeden výraznější centrální a dva menší po stranách, nad kterými se tyčila velká půlkruhová okna. Nad průčelí vystupovaly kamenné desky Desatera, pod nimi zdobil fasádu po celé její délce obloučkový vlys. V druhé etáži stavby byla použita menší sdružená okna. Průčelí rámovaly dvě oktogonální věže s cibulovou střechou, prolomené okny. Byly ozdobeny obloučkovým vlysem pod římsou obíhající celou hmotu věže, které byly mírně posunuty dozadu, aby synagoga působila civilněji. Nápadnou ozdobou se stalo osm cibulových věžiček umístěných na balustrádě, které ukončovaly rohové sloupky a připomínaly malé minarety. Zde se nám ukázaly aktuální názory (popsané v kapitole 4. 1.) v praxi. Vidíme zde jasné odkazy na orientální architekturu, která se zde přizpůsobuje klimatu a technické vyspělosti této doby. Celý tento koncept, mimo použití věží, se opakoval i na jižní straně, kde byla přidána dvě pole oken z důvodu protáhlého půdorysu stavby [34].

Nad celou stavbou se tyčila centrálně umístěná oktogonální dvojitá kopule s lucernou, zakončená Davidovou hvězdou. Ta zdůrazňovala střed budovy z exteriéru i interiéru. Stěny kopule byly prolomeny půlkruhovými okny, která osvětlovala hlavní sál synagogy.

Do templu se vstupovalo z ulice Humboldtasse přes nepravidelný vestibul, z kterého byl přístup buď do hlavního sálu anebo na schodiště vedoucí k ženským galeriím do patra. Ústřední prostor měl půdorys čtverce a vyprojektoval jej na 428 míst. Na ženské galerii v patře, kterou spolu s kopulí a střechou vynášely železné pilíře čtvercového půdorysu, mělo místo až 277 žen.¹⁹⁸

Nemáme dochované fotografie ani plány interiéru, víme jen, že byl pokryt štukem a na východní straně byla umístěná Svatá skříň na Tóru. Její vzhled můžeme odvodit od vzhledu a plánu řezu synagogy [35]. Dva sloupy vynášely trojúhelníkový štít, který byl zdoben obloučkovým vlysem a vyobrazením Desatera. Celou tuto architekturu korunuje cibulová střecha, zakončena šesticípou hvězdou, po stranách ohraničená malými věžičkami. Na první pohled, zde vidíme propojení s pohledem na průčelní stranu templu.

Synagoga měla pravděpodobně bílou bosovanou část, na kterou dosedalo režné zdivo dalších pater, bílá barva dominovala i v detailech.¹⁹⁹

Křišťálová noc z 9. na 10. listopadu 1938, způsobila zničení synagogy. V následujících dnech byly její zbývající části zdemolovány. Dne 28. února 1949 došlo

¹⁹⁸ GENÉE 1987, 79-81.

¹⁹⁹ MARTENS/PETERS 2011, 113-122.

k navrácení majetku židovské obci, ale bez práva na kompenzaci. Později došlo k několika prodejům pozemku s podmínkou umístění pamětní desky na budově. V letech 1954-1956 byla na tomto pozemku vystavěna budova, která nedodržela výškovou linii ulice a je mnohem vyšší, než byla původní synagoga.²⁰⁰

6.1.4 Trnava, synagoga status quo ante

Krajské a okresní město Trnava, německý známé jako Tyrnau nebo maďarsky jako Nagyszombat, umístěné na starých obchodních cestách, leží na západním Slovensku nedaleko Bratislavy.

Významným židovským centrem se stala Trnava již ve středověku. Roku 1539 došlo k vyhnání židů, po kterém několik století nemohli vstoupit zpět na území města. Trnava se opět volně otevřela židovskému obyvatelstvu a osídlení až po reformách v druhé polovině 19. století. Roku 1895 uherský parlament zrovnoprávnil židy s ostatními obyvateli a dovršil tak proces otevření ghetta, které začal Josef II. Už roku 1840 umožnila uherská vláda židům usídlvat se v některých městech. Jak již bylo dříve uvedeno, roku 1866 se Židé viditelně rozdělili na reformovanou obec,²⁰¹ ortodoxní obec²⁰² a na frakci Status Quo Ante.²⁰³ Z toho důvodu byly vystavěny dvě synagogy v Trnavě v průběhu několika let. Rozdělením náboženské obce reagovali na konflikt, který vznikl na svolaném židovském kongrese v Budapešti. Oficiálně uherská vláda povolila rozlukou náboženských židovských obcí až roku 1872.²⁰⁴

Po nárůstu židovských obyvatel byla roku 1831 postavena ortodoxní synagoga, škola a začala se stavět i nová neortodoxní synagoga. V Trnavě se tak zformovaly dvě židovské náboženské obce: ortodoxní a početnější se statusem quo ante.²⁰⁵

Židů žilo ve městě k roku 1890 asi 13%, ač jejich počet neustále kolísal. Dalo by se mluvit o přibližně 1600–1800 obyvatelích hlásících se k judaismu. Roku 1892²⁰⁶ si

²⁰⁰ MARTENS/PETERS 2011, 113-122.

²⁰¹ Reformovaní zavedli nové prvky do bohoslužeb, změnili uspořádání interiéru synagogy, bojovali za naprostou asimilaci.

²⁰² Přísně tradiční frakce Židů.

²⁰³ Skupina samostatných synagog, nechtěli se připojit k ortodoxním ani k neortodoxním Židům, vznik zřejmě v Maďarsku.

²⁰⁴ <http://www.slovak-jewish-heritage.org/history-of-jews-in-slovakia.html?&L=1>, vyhledáno 28.3.2016.

²⁰⁵ BOCÁNOVÁ 2012, 123-131.

²⁰⁶ Informace v odborné literatuře se různí v rozpětí 1831-1892.

nechala ortodoxní obec vystavět od Josefa Steidlera tzv. Malou synagogu na pozemku zakoupeném již roku 1831.²⁰⁷

Židovská obec se statusem quo ante si nechala postavit v souladu s dobovým nařízením v dané vzdálenosti od uliční čáry velkou synagogu roku 1897. Stavba proběhla podle návrhu architekta Jakoba Gartnera. Některé zdroje uvádějí jako začátek stavby rok 1891. Dle dokumentů mohla v tomto roce vzniknout pouze finanční sbírka na stavbu, která je pak zaměňována s datem zadání projektu. Z toho důvodu dochází k této rozdílné dataci. Nedaleko templu se nacházela učebna, lidová kuchyně, obydlí rabína i obecní dům.²⁰⁸ Synagoga se nachází v historickém centru města. [36]

Zde se jednalo o dvě oktogonální věže s cibulovými střechami, prolomené malými půlkruhovými okny. Věže vyrůstají z bočních rizalitů. Nad pětiosým vstupem je umístěno pět výrazných půlkruhovitě zakončených oken, které pokračují i na severní a jižní stěně. Průčelí je rozděleno čtyřmi polopilastry, které zdůrazňují hmotu věží. V trojúhelníkovém štítě, ozdobeným obloučkovým vlysem, jsou umístěny netradičně hodiny. Naopak již tradičně západní průčelí ukončuje kamenné Desatero, bez kterého by byla synagoga takřka zaměnitelná s křesťanským kostelem. Východní zeď prolomuje rozetové okno, umístěné na obdélném přístavku, který nepůsobí s celkem stavby přirozeně a vzbuzuje dojem přístavby. Do prvního patra východní zdi zároveň ústí i zadní schodiště, které vede na ženskou galerii. Jelikož nemáme originální plány ke stavbě synagogy, nemůžeme říci, zda tento přístup projektoval architekt hned od počátku, nebo zda se jedná o pozdější výsledek praktických požadavků na užívání templu. Primární schodiště vedoucí na galerie byly vestavěny do věží. Z praktického hlediska je jeho umístění v prostoru za Aron-ha Kodeš neobvyklé. Při příchodu na galerii mohlo dojít k narušení obřadu při čtení Tóry. [39, 40] Toto řešení nebylo použito na žádných jiných mně známých plánech.

Budova byla postavena z neomítnutých dvoubarevných cihel. Detaily i ozdobné prvky umístěné na hmotě stavby byly provedeny ve světlejší barvě. Boční zdi byly omítnuty rovněž ve světlých, žlutých či okrových barvách. V interiéru dominovala modrá, bílá, červená a žlutá barva, užitá na geometrickém i florálním dekoru. Strop tvořilo kazetování.

Hlavní tříosý vstup vedl do předsíně synagogy, kde se nacházela dvě rituální umyvadla umístěné v rámu, který tvořil orientální dekor. Z předsíně byl přístup do hlavního modlitebního prostoru, typu bazilikální trojlodí. Boční vstupy skrývaly

²⁰⁷ BOCÁNOVÁ 2012, 123-131.

²⁰⁸ BUGALOVÁ 2010, 439-445.

schodiště umístěné uvnitř obou věží, které stoupaly na ženskou galerii a končily až u hodinového stroje na půdě. Tuto dřevěnou galerii vynáší šest ozdobených litinových sloupků, které zároveň drží i střechu. Aron-ha-kodeš, umístěný při východní zdi uvnitř lomeného oblouku, vynáší na soklu stojící dvojice polosloupů s prstencem a patkou. Samotný Svatostánek byl proveden v orientálním-byzantizujícím stylu, s dominantní, pravděpodobně dřevěnou, cibulovou stříškou tvořenou z obloučků, kterou korunovalo Desatero osvětlované z rozety. [41, 42, 43, 44] Prostor kolem byl zapuštěn o jeden schod do podlahy tak, aby došlo k oddělení toho nejposvátnějšího místa od zbylého prostoru synagogy, ale k Aron ha kodeš se vystupovalo opět po dvou schodech nahoru.

Jednalo se o ojedinělou stavbu v portfoliu architekta. Typově navrhl podélnou samotně stojící budovu typu baziliky s dvouvěžovým západním průčelím. Ono dvouvěžové průčelí utváří specifický synagogální styl. Předobraz pro využívání tohoto typu průčelí na templech známe ze synagogy v německém Kasselu (1836-1839) od Augusta Schucharda a Alberta Rosengartena. Zde se jednalo pouze o věže naznačené, až později získávaly čím dál více na výšce a dominanci. Některé synagogy měly jasnější vzory vycházející z křesťanských kostelů, například synagoga od Ludwiga Förstera na Dohany-Strasse v Budapešti (1854-1859). [37] Zde navíc, v kontrastu s věžemi, fasádu stavby architekt ozdobil orientalizujícími stylovými prvky i kopulí, čímž vyjádřil naopak nekřesťanský charakter stavby. V neposlední řadě je vhodné zmínit i synagogu v Drážďanech, kterou postavil Gottfried Semper. [38] Synagoga měla stanovou střechu a na západním průčelí umístěné dvě věže s kopulovými střechami. Vzory pro tuto pozoruhodnou stavbu se nacházely v ranně středověkých kostelích severní Itálie anebo v Cášském Dómu. Interiér vytvořil architekt v orientálním stylu.²⁰⁹

Obecně můžeme tvrdit, že se v 60. letech 19. století začala silně prosazovat dvouvěžová fasáda a ve velkoměstech poté i centrální prostor s výraznou kopulí.

Albert Rosengarten navrhoval jako ideální předobraz římskou baziliku. Tvrdil o ní, že je to prostor vhodný pro shromáždění a vzor vhodný pro kostely i synagogy, ale přitom nepůsobí tolik křesťansky jako například využití gotického slohu.²¹⁰

Kasselská synagoga neměla vysoké věže, jako již zmíněná Försterova nebo Gartnerova v Trnavě. Rosengarten tvrdil, že pokud by stavba měla dominantní dvojvěží na západním průčelí, příliš by se přiblížila kostelnímu schématu. Vedle náboženských ohledů by hlavně nebyl naplněn cíl vytvořit co nejvíce nenápadnou, ale důstojnou

²⁰⁹ GENNÉ 1987, 74.

²¹⁰ HAMMER-SCHENK 1981, 110.

architekturu.²¹¹ Opět stavbu publikovali v „*Allgemeine Bauzeitung*“ i s plány a s popisem od architekta Rosengartena.²¹² Tato publicita měla velký vliv na stavby i jinde, hlavně v Německu (Mannheim), Rakousku (Linec), Čechách (Brno) v 19. století.

Teorie Hammer-Schenka přišla s názorem, že věže rostly podle úrovně emancipace židů v jednotlivých obcích. Obce nechtěly soupeřit s místní církví a také mnohdy neměly povolení postavit příliš vysokou stavbu. Menší věže byly jednoduše zdůvodněny svou funkcí, jelikož do nich z pravidla umístili schodiště vedoucí k ženským galeriím.²¹³

Vnitřní boj jednotlivých obcí můžeme pozorovat na řešení průčelí s použitím různých výšek věží. Chtěly využít emancipace a ukázat se, ale zároveň měly obavu z provokativnosti a nápadnosti. Zajímavé je také, že věže někdy nechaly postavit v jiném stylu než zbytek stavby.

Ludwig Förster, příkládá věžím biblický základ. Fasádu synagogy, která stála na Leopoldstrasse popsal následovně: „*Pilíře ozdobené lampami, by měly připomínat sloupy šalamounova chrámu, o kterých se píše v Bibli: A on postavil dva sloupy před chrámem napravo a nalevo, levý pojmenoval Jáchym a pravý Boas. Tak vznikl prastarý zvyk stavět takové sloupy před chrámy, který přešel do arabského stavitelství ve formě minaretů. Lokální poměry neumožňovaly stavbu takových věží, ale jen jejich symbolické náznaky.*“²¹⁴ Förster zde tak jasně vysvětlil význam dvou sloupů pro židovskou víru, architektonicky různě pojatých.

Nejlepším příkladem zmíněné historie vývoje dvouvěžové fasády, byla Vinohradská synagoga od Wilhelma Stiassneho. Výška věží a důstojný vzhled obecně na lidi působil jako by si židé užívali plné emancipace a asimilace, i když se zpožděním.

²¹¹ Ibidem.

²¹² AB 1840, 205-208.

²¹³ HAMMER-SCHENK 1981, 121.

²¹⁴ *Die Pfeiler, an den Ecken des Mittelschiffes in der Façade mit Laternen gekrönt, sollen erinnern an die Säulen am Salomonischen Tempel, von denen geschrieben steht: 'und er richtete zwei Säulen auf vor dem Tempel, eine zur Rechten, die andere zur Linken; und hieß die zur Rechten Jachim und die zur Linken Boas.' Der aus uralter Zeit datirende Gebrauch, solche Säulen vor den Tempeln aufzustellen, ist in die arabische Baukunst übergegangen, wie wir denn solche in Form von Minarets (Leuchttürmen) bei den Orientalen überhaupt finden. Die Lokalverhältnisse gestatteten hier den Aufbau von eigentlichen Thürmen nicht, sie erlaubten eben nur eine symbolische Andeutung. Die am Abende lichterfüllten Laternen sollen die Gläubigen zum Gottesdienste einladen.* Förster, Ludwig: Das israelitische Bethaus in der Wiener Vorstadt Leopoldstadt, in ABZ 1859, 14.

Během války a následujících let došlo k výraznému poničení synagogy. Od roku 1950 plnila synagoga funkci skladu a dokonce do ní byl vestavěn nákladní výtah. Roku 1978 byl templ navržen k zapsání na seznam²¹⁵ národních kulturních památek²¹⁶. Po vyhoření stavby a jejím částečném zřícení roku 1986, došlo následně roku 1993-1994 k první rekonstrukci templu. Vznikl zde výstavní prostor Galerie Jána Koniarka, který patří Centru současného umění v Trnavě. Na ženskou galerii nainstalovali stálou expozici ze sbírky Židovské náboženské obce Bratislava. Poslední rekonstrukce proběhla roku 2015. A ani při této obsáhlé rekonstrukci nebyly nalezeny a využity původní stavební plány k synagoze. Zároveň nebyl proveden stavebně historický průzkum, ale došlo pouze k zaměření stavby.

Do zahrady před synagogou byl roku 1947 umístěn památník obětem holokaustu, který navrhl architekt Artur Szalatnaia-Slatinský (1891-1961).²¹⁷

6.1.5 Vídeň, Kluckygasse 11-13

Adresa Kluckygasse 11 ležela na rozhraní části Leopoldstadt²¹⁸ a Brigittenau,²¹⁹ kam tato ulice spadala i podle správního rozdělení města. Roku 1900, byla na žádost místních politiků oddělena od právě zmíněného Leopoldstadtu. Obvod leží na severním konci ostrova u Dunaje a severovýchodně od starého vídeňského centra. Tuto oblast začlenili jako vídeňské předměstí k městu již roku 1850.²²⁰

Po regulaci řeky Dunaje dokončené roku 1875 došlo i zde k velkému nárůstu obyvatel. Brigittenau se dokonce stal nejrychleji rostoucí částí města.²²¹ Vzhledem k tomu, že se tato část Vídně nepovažovala za příliš prestižní, vznikla z ní spíše dělnická a průmyslová část města, protnutá železnicí. Nacházely se zde pozemky i byty za přijatelnou cenu. Žila zde i velká židovská populace nižší nebo střední třídy jako dělníci, řemeslníci nebo menší firmy.²²²

²¹⁵ <http://www.pamiatky.sk/po/po?Kraj=2&Okres=15&Obec=&KatastralneUzemieText=&Ulica=&OrientacneCislo=&CUZText=2276&SearchButton=Hľadat&UnifikovanyNazovPO=SYNAGÓGA> vyhledáno 20.5.2016.

²¹⁶ Ústřední seznam památkového fondu číslo 207-2276/0.

²¹⁷ BORSKÝ 2007, 114.

²¹⁸ Vídeň 2.

²¹⁹ Vídeň 20.

²²⁰ <https://www.wien.gv.at/bezirke/brigittenau/geschichte-kultur/geschichte/> vyhledáno 30.března 2016

²²¹ Roku 1869 zde žilo zhruba 16 000 obyvatel. Roku 1900 to bylo již 72 000 a maxima dosáhl

Brigittenau kolem roku 1910, kdy se uvádí, že ze žilo přes 100 000 obyvatel.

<http://www.statistik.at/blickgem/vz1/g92001.pdf> vyhledáno 30.března 2016.

²²² FEURSTEIN/ MILCHRAM 2007, 40-78.

Před regulací Dunaje žilo v Brigittenau, pouze pár židovských rodin, které vytvořily chrámové sdružení a pronajaly si prostor na Jägerstrasse 41. Pouze tak jim bylo umožněno praktikovat náboženský život a scházet se k modlitbám. Židé se mohli společně modlit jen v případě, pokud se sešlo minimálně deset mužů. Tento pronajatý prostor se za nedlouho stal nedostačujícím. Podařilo se jim pronajmout i vedlejší byt a tím si zvětšit modlitebnu. Roku 1875 židé svůj náboženský prostor přestěhovali na adresu Webergasse 20. Ovšem již v této době vznikaly úvahy o postavení vlastní synagogy. Koupě pozemku na Kluckygasse 11 i pozdější postavení synagogy, financovali místní členové obce. Ovšem tyto peníze nebyly dostačující a proto stavbu dotovala i Vídeňská židovská obec, pod jejíž správou synagoga spadala. Aby mohly být stavby realizovány, byly čerpány i klasické půjčky.

Roku 1899 zadala náboženská obec projekt na stavbu synagogy architektovi Jakobu Gartnerovi. Templ byl slavnostně otevřen již o jeden rok později a to 20. září roku 1900.

Zakoupený pozemek vymezovaly ze tří stran již stojící budovy. Tudíž byla viditelná jen jedna podélná strana synagogy. Do této zdi umístili vstup z ulice, aby zůstala zachována orientace templu na východ. [45, 46]

Členění i vzhled fasády se z velké části shodoval se synagogami na Simmeringu a Favoritenu. Ústřední část vymezovaly dvě výrazné oktogonální věže, prolomené trojlístými okny. Věže zakončovaly cibulové střechy vrcholící Davidovou hvězdou. Mezi sebou svíraly stanovou střechu, která skrývala kopuli, a tyčila se nad hlavním prostorem synagogy. Tyto věže poněkud potlačovaly neorománský charakter synagogy. Držela si tak jistý odstup od dobových kostelů a zároveň vystupovala majestátně do svého okolí. Přízemí i polopilastry, které vymezovaly věže, byly bosované. Polopilastry, které zde mohly napodobovat opěrný systém a odkazovat tak ke středověkým vzorům, ukončovaly věžičky se stanovou střechou. Ve středu budovy byl zasazený vchod do dvakrát odstupňovaného portálu, kdy na dvojici sloupků s patkou dosedá deska, archivoltu zdobí vejcevec a geometrický dekor, celý oblouk uzavíral výrazný klenák. Nad centrálním vstupem se nacházelo dominantní rozetové okno s Davidovou šesticípou hvězdou ve vitráži, opět zasazené v náznaku jednou odstupňovaného portálu. V přízemí hmotu stavby prolamovala menší sdružená půlkruhová okna s klenákem a opět dveře vedoucí na ženskou galerii. Na západní straně širší a vedoucí ke schodům, na východní straně užší, falešné, pouze aby byla dodržena navržená symetrie fasády. V první etáži navrhl větší okna s průběžnou podokenní římsou, ale v totožném tvaru. Patra od sebe oddělovala

druhá pásová římsa. Celou stavbu navíc lemuje balustráda, vrcholící ve středu kamenným Desaterem, pod kterou vyjma středového štítu, zdobil synagogu obloučkový vlys.

Bohužel neexistují žádné přímé záznamy interiéru, vyjma několika nákrešů synagogy v řezu či detailů, od kterých můžeme nyní vzhled částečně odvozovat. Hlavní vstup vedl do zaklenuté předsíně s rituálními umyvadly. Z této místnosti se vstupovalo do hlavního sálu s kopulí ozdobenou slepou arkádou. Sál byl rozdělen na tři lodě a místo tady mělo až 322 mužů. Lavice postavili do čtyř rovnoběžných řad vedle sebe. Východní zeď skrývala Aron-ha-kodeš, umístěný na pódiu s přístupem ze dvou stran. Od zbylého prostoru jej dělilo pět schodů a zábradlí vymežující nejdůležitější místo synagogy. Sloupová edikula s nástavcem, ve kterém bylo vyobrazeno Desatero, vrcholí římsou s fiálami a jehlancovou čtyřbokou stříšku ukončovala šesticípá hvězda.

Ženskou galerii o 225 místech na stupňovitě umístěných lavicích vynášely čtyři mohutné pilíře, na které v prvním patře navázaly čtyři sloupy pravděpodobně s bobulovou hlavicí, které byly použity i v edikule, na ty dosedala klenba. Vstup na ženskou galerii byl umístěn za západními dveřmi. Bohužel není známo, zda skutečně postavili klenbu nad schodištěm dle dochovaného plánu. Srovnání plánů z roku 1900 a s pozdější fotografií je sporné. Pravděpodobně při realizaci stavby došlo k několika výrazným změnám, které nebyly do plánu následně zaneseny.

Do patra synagogy byly navrženy i varhany v historizujícím stylu. [51] Ovšem nevíme, zda došlo k jejich realizaci. Dokonce se nám dochoval i nerealizovaný návrh synagogy, který působí více maurským dojmem. Nejvýraznějším rozdílem je absence rozetového okna a užití více zdobných prvků na fasádě, včetně většího počtu menších oken, díky kterým průčelí působilo mnohem subtilněji. [47, 48] K tomuto nerealizovanému návrhu se pojil i jinak pojatý Aron-ha-kodeš, který měl místo jehlancové čtyřboké stříšky použitou střechu cibulovou a celý jeho vzhled se vázal k orientálnímu pojetí stavby. [49, 50]

Ráno 10. listopadu roku 1938 začalo rabování a ničení synagogy. Nejen stříbrné náboženské předměty byly ukradeny a o čtyři hodiny později byla spálena i svatá skříň na uložení Tóry. Nedlouho poté hořela celá synagoga. Ruiny budovy byly následně demolovány.

Na základě nařízení ze dne 13. dubna 1939 došlo k rozpuštění spolku a pozemek převedli na Společnost správy majetku pro výstavbu. Později byl pozemek prodán. Na základě žaloby o restituci rozhodl zemský civilní soud dne 16. ledna 1948 o zahájení restitučního řízení. O několik dní později 25. ledna pozemek navrátili IKG Vídeň.

Po válce bylo potřeba zaplnit volné parcely, proto v padesátých letech došlo k velké zástavbě těchto ploch. Často se stavěly obecní domy, liniové stavby, které jsou zde dodnes. Architekti vyprojektovali bytové domy vyšší než původní zástavbu, ale stále zachovávali bloky domů. Mnohdy ani jiné řešení nebylo možné, jelikož se vyplňovaly z války vzniklé proluky. Tyto postavené domy dnes doplňují pamětní plakety, které připomínají někdejší stavby. Zde došlo ke slavnostnímu odkrytí již dvakrát. Poprvé 12. června 1988 a podruhé 10. listopadu 2008.

6.1.6 Vídeň, Braunhubergasse 7

Braunhubergasse se nachází v 11. vídeňském obvodě, který nese název Simmering a leží na jihovýchodní části Vídně. Sousedí s Leopoldstatem a přirozenou hranici mu tvoří řeka Dunaj. Roku 1850 došlo k připojení Simmeringu k Vídni.

Jednalo se o klasickou průmyslovou dělnickou čtvrť a Židé zde byli zastoupeni v různých pracovních pozicích a sociálních vrstvách. Díky tomu neodmyslitelně tvořili soudobý obraz Simmeringu. Do roku 1891 se jednalo o samostatnou obec, roku 1892 došlo ke spojení dvou obcí. Kolem roku 1900 zde bydlelo přibližně 35 000 osob.²²³ Již od 19. století se zde nachází největší ústřední hřbitov v Rakousku.

Konkrétní datace prvního usídlení židů zde se nedá přesně určit. Existují záznamy ze 17. století o platbě daní židy za to, že jsou zde usazeni. Roku 1863 máme doložený první modlitební spolek se statusem družstva, které zajišťovalo i podnikání obce. Roku 1875 zde otevřeli židovskou školu. 7. března 1882 zde vznikla i „Chevra kadiša“ neboli pohřební bratrstvo, které se staralo o mrtvé, pozůstalé i nemocné.²²⁴ Ani zde se židům nevyhnuly konflikty kolem nových liberálních názorů. Vedlo to až k rozdělení malé židovské obce a k založení druhého modlitebního spolku roku 1884 nesoucí název „Ahawath Re'im“ (Láska k bližnímu). V prosinci 1886 došlo opět ke smíření mezi obcemi. Zástupci se dohodli o ustanovení desetičlenné výkonné komise pro vypracování nových stanov. Trvalo to několik let. 19. srpna roku 1891 se konalo ustavující zasedání „Izraelitského chrámového spolku Simmering“. 1. dubna 1892 „izraelské modlitební družstvo“ dobrovolně rozpustilo. Předalo svůj majetek nově založenému „Chrámovému spolku Simmering“, který měl až do postavení synagogy modlitebnu v Simmeringu na

²²³ Statistik Austria - Bevölkerung zu Jahresbeginn 2002-2016 nach Gemeinden (vyhledáno 1.2.2016).

²²⁴ EXENBERGER 2009.

Hauptstrasse 111.²²⁵ Roku 1900 zde vznikly první židovské charitativní organizace, které se staraly i o společenský život.²²⁶

Projektování nového chrámu se neobešlo bez sporů, které vznikaly v rozdílných názorech Simmerinského spolku s IKG Wien. Ti měli na stavbu dle žádosti z roku 1897 přispět až 50% rozpočtu, což činilo 15 000 zlatých, ale pouze za předpokladu splnění určitých podmínek. Jedna z podmínek požadovala, aby stavba bez ceny pozemku, ale včetně interiéru nepřesáhla 30 000 zlatých. Dne 4. září 1898 svolali mimořádnou valnou hromadu, kde byly zastoupeny obě strany a rovněž byl přizván architekt, aby se ke stavbě vyjádřil. Delegát IKG zdůraznil, že oni nemohou povolit stavbu luxusní budovy, ale jen jednoduchou, důstojnou modlitebnu. Jakob Gartner zde vysvětlil, že může ručit za stavbu synagogy s rozpočtem 30 000 zlatých, ale upozornil na to, že by měl být postaven i příbytek pro údržbáře v ceně 3 000 zlatých, aby dosáhli plného komfortu, který není v rozpočtu uveden.²²⁷ S ohledem na jiné známé rozpočty, například na synagogu v Debrecénu 80 000 zlatých, byl tento stanovený limit opravdu velmi nízký.

Dne 2. prosince 1898 proběhlo položení základní kamene, datum zvolili s ohledem na výročí padesát let vlády císaře Františka Josefa. Slavnostní otevření a zasvěcení se událo 24. srpna 1899 za přítomnosti mnoha osobností veřejného života a představitelů IKG.²²⁸ Synagogu vyprojektoval architekt Jakob Gartner, ale na samotné stavbě poté pracoval městský stavitel Edmund Melcher. Kromě chrámu byl součástí i zasedací sál, zimní modlitebna a příbytek pro správce synagogy.

Jednalo se o dvoupatrovou budovu využívající rohový pozemek, na křížení ulic Brauhubergasse a Hugogasse. Způsob, jak tato budova byla integrována do okolní zástavby, ukazuje, že Jakob Gartner chtěl navrhnout umírněnou stavbu, tak jak to požadovalo IKG. Ze strany u Brauhubergasse chrám rozšiřoval příbytek pro správce, naopak k ulici Hugogasse umístili zimní modlitebnu s vlastním vstupem. Synagoga nebyla orientovaná na východ, ale překvapivě na jih. [52,53]

Hlavní průčelí směřovalo na Brauhubergasse a skládalo se z tříosého vchodu umístěného na vrcholu nízkého schodiště. Nad ním se tyčilo rozetové okno s Davidovou hvězdou uprostřed, umístěné uprostřed jednou odstupňovaného portálu, skládajícího se ze sloupů a lomeného oblouku. Do cviklů umístil malé šestcípé hvězdy. Na celou stavbu

²²⁵ DAVID 6, 21, 1994, 6-16.

²²⁶ EXENBERGER 2009, 384.

²²⁷ DAVID 6, 21, 1994, 6-16.

²²⁸ Ibidem.

použili půloblouková okna s výraznými klenáky. Patra od sebe oddělovala průběžná římsa. Středový pavilon převyšoval boční části zastřešené takřka rovnou střechou, pod římsou byl ozdobený obloučkovým vlysem a vrcholil kamenným Desaterem s vystupující Davidovou hvězdou. Průčelí na Hugogasse provedl architekt identicky, jen byl rozšířen o jedno pole oken na každé straně, umístěných ve snížených bočních částech. Fasádu zde prolamoval pouze jeden vstup, boční vstupy nahradila okna a obloučkový vlys lemoval celou stavbu včetně přístavku.

Na první pohled postavili synagogu s omezeným rozpočtem, ale i přes absenci kopule a obvyklého dvouvěží, působila stavba díky výrazným rozetovým oknům úctyhodně. Vznikla tak v portfoliu Jakoba Gartnera ideální stavba s rozetou ve štítě. Tento typ staveb obecně využíval trojúhelníkový nebo půlkruhový štít, do kterého bylo zasazeno výrazné okno. Tím se redukoval důraz na boční rizality nebo věže. Tento prvek zřejmě nejlépe zpracoval architekt Wilhelm Stiassny na synagoze ve Wiener Neustadt, kde vytáhl oblouk jako centrální element přes střechu a upustil tak od zdůraznění jiných částí, skrze kopule, věže atd. Stiassny se zde odklonil i od tradičního ornamentu, jediné co synagogu spojovalo s maurskou architekturou, byl onen centrální orientální oblouk a decentní oblouky oken. [54]

Pochopitelně fasádový motiv trojúhelníkového či obloukového štítu známe již z dřívější synagogální architektury nebo z křesťanských kostelů, ale v jiném pojetí dekoru. U synagog z přelomu 19. a 20. století můžeme ve většině případů vidět syntézu románského tvarosloví s orientálním dekorem.

Hlavní vstup vedl do předsíně, ze které se vstupovalo do vestibulu. Zde se nacházely dveře směřující ke schodům, které vedly na ženskou galerii. Z vestibulu se vstupovalo do trojlodní bazilikální modlitebny s 249 místy. Bohužel nám opět chybí vyobrazení interiéru, při popisu můžeme vycházet pouze z plánů. [55, 56, 57] Vítězný oblouk, stejně jako v kostele, odděloval posvátnou část s Aron-ha-kodeš od zbytku synagogy. Skříň na Tóru byla umístěna u jižní zdi na vyvýšeném pódiu, ohraničeném kovaným zábradlím. Její celkový vzhled není jasný, ale byla ozdobena tordovanými sloupy s cibulovými fiálami a vrcholila Desaterem. Tordované sloupy odkazují na Šalamounův chrám, jelikož v průčelí chybí věže i sloupy, zde na ně byl kladen větší důraz. Tympanon zdobil geometrický dekor, opětovný odkaz na španělskou architekturu, stejný jako v průběžném páse na zdi a Davidova hvězda. Můžeme očekávat, že interiér zdobily florální a geometrické motivy stejně jako v ostatních sakrálních stavbách, které Jakob Gartner postavil. V převýšení, jako dekor, použili slepou arkádu.

Ženskou galerii vynášely čtyři subtilní, litinové sloupy a místo na stupňovitě umístěných lavicích mělo až 133 žen.

Zimní modlitebnu umístili do prodloužení boční galerie ve dvou úrovních vedle svatostánku. Zrcadlově na druhou stranu umístili místnost pro rabína.

Celý interiér zdobila štuková výzdoba, což je poměrně překvapivé s ohledem na rozpočet. Většinou v těchto případech zvolili jen malovaný dekor.

Vstup do obydlí správce se nacházel samostatně z ulice Braunhubergasse, ale měl i přístup přímo do synagogy z boku od schodiště na dámskou galerii. Jednalo se o velký a menší pokoj, kuchyň a příslušenství.

Kolem templu byl zachován pás trávníku, na který navazoval plot vymezující pozemek.

Během Křišťálové noci na 10. listopadu 1938 byla synagoga vypálena a těžce poškozena. Následně ji i s pozemkem vyvlastnili a zdemolovali. Roku 1948 podala židovská obec návrh na restituci. Majetek jí nebyl navrácen, majitelé souhlasili s umístěním pamětní desky popisující dřívější existenci synagogy a její osud. Měli i dostat kompenzaci ve výši 35 000 šilinků. Ovšem roku 1977 zde vystavěli soukromou obytnou budovu s paradoxním názvem „Mír“ a pamětní desku zde nikdy neumístili, návrh zamítli. Z toho důvodu byla zvolena alternativní lokace. Dnes se pamětní deska [58] nalézá na protilehlém rohu u oploceného parku, patřícího k místní škole, kam byla umístěna 9. listopadu 2003.²²⁹

6.1.7 Marosvásárhely/ Târgu Mureș/ Neumarkt am Mieresch v Rumunsku

Neumarkt je město s přibližně 150 000 obyvateli, ležící na severu dnešního Rumunka v Sedmihradsku. Ač to bylo ve středověku královské město, svého největšího rozkvětu se dočkalo až v 18. století. V té době se stalo sídlem nejvyššího soudu Sedmihradska a dalších institucí, které sebou přinášely i mnoho nových obyvatel. Vzhledem k tomu, že Neumarkt²³⁰ byl součástí Uherska, můžeme zde sledovat jisté propojení s Gartnerovou synagogou v Debrecenu. Vliv nalezneme i v jiných jeho nerealizovaných projektech, které pro uherská města navrhl. Celé Sedmihradsko připadlo Rumunsku až po první světové válce v rámci Trianonské smlouvy.

²²⁹ MARTENS 2011, 123-133.

²³⁰ V této době nesl název Marosvásárhely.

V rámci složení obyvatelstva zde nejvýznamnější minority do 1. světové války představovali právě Rumuni, kterým po válce město připadlo a židé, každá skupina představovala asi 10 % podílu z celkového obyvatelstva.²³¹

Na začátku 20. století došlo ve městě k velkému stavebnímu rozvoji, který se nesl v duchu eklektismu a přicházející secese. Do této rozsáhlé stavební činnosti můžeme zahrnout i stavbu nové synagogy. Tu si vyžádala rostoucí židovská populace, které již nestačil malý dřevěný templ.

„Velký chrám“ v Targu Mures spadá do skupiny synagog Status Quo Ante. Tato skupina vznikla v 19. století díky tomu, že se odpojila od ortodoxního proudu judaismu. Toto odpojení se projevilo i v architektuře, kdy došlo ke zvětšení staveb a jinému uspořádání interiéru.

Synagoga byla postavena v období rakousko-uherského dualismu, v letech 1899-1900, v eklektickém slohu. Ač stavba dodnes stojí v takřka nepozměněné podobě, stavební plány k dispozici nejsou, tudíž je i zcela přesná datace problematická.

Obdélná stavba s výraznou osmibokou kopulí s lucernou a dvojicí věží, které jsou ukončeny cibulovou střechou a ozdobeny Davidovou hvězdou. Kopuli zdobí osm roset. Nejzajímavěji je na synagoze řešeno průčelí. [59, 60] Jakob Gartner zde nad vstup tvořený třemi oblouky, které dělí neorománské sloupy, umístil výraznou rosetu. Ta roseta vyplňuje prakticky celý štít, který je podle ní tvarován do oblouku a vrcholí Desaterem. Takovéto řešení nebylo u Gartnera zcela obvyklé. Zvolené pojetí se zde spíše blížilo tvorbě Wilhelma Stiassneho, který jej ale použil až roku 1902 na synagoze ve Wiener Neustadt, ovšem bez kopule. Nebo synagoga v Čáslavi (1896-1899), ale u té absentuje velká rozeta i kopule. Výrazným detailem na průčelí je i hebrejský nápis, vepsaný do oblouku, ze Starého zákona knihy Izajáš: „*Můj dům bude domem modlitby pro všechny národy*“ (Izaiáš 56/7). Fasáda je v umírněnějších okrových barvách, ale je možné, že dříve měla výraznější, i když jednolitou barevnost. Celá stavba využívá pro inspiraci svým dekorativních prvků maurskou architekturu a románský sloh.

Interiér synagogy je velmi zdobený. Gartner zde použil mnoho stejných prvků jako v exteriéru, například florální rosety či motiv Davidovi hvězdy. Vše zde architekt skloubil s maďarskou tradicí. Strop byl řešen obdobně jako v Hlohovci nebo Debrecénu. Almemor umístěný ve výklenku na východní straně stavby kopíruje průčelí stavby. [61]

²³¹ <http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/erd2002/msetn02.pdf> vyhledáno dne 30.6.2016.

Ženskou galerii, která má 238 míst, vynášejí do prvního patra čtyři zdobené sloupy. V přízemí jsou lavice pro 314 osob, které umístili identicky jako v křesťanském kostele.

Templ byl prohlášen památkou a dnes je zde umístěn památník obětem holokaustu. Jmenováni jsou zde převážně židé, kteří byli odvedeni z Targu Mures.

Jako jediná synagoga, kterou Jakob Gartner postavil, slouží dále svému účelu a pravidelně zde probíhá čtení tóry.

6.1.8 Synagoga/Jubiläumstempel na Siebenbrunnengasse

Ulice Siebenbrunnengasse se nachází ve Vídni ve čtvrti Margareten v pátém správním okrsku. Margareten byl k Vídni připojený roku 1861 ještě s četnými parky díky opevnění. Později se stal typickou vnitřní, hustě osídlenou částí města. Jméno ulice odkazuje na sloučení sedmi předměstí. To připomínala i fontána se sedmi výpustmi, která stála na Siebenbrunnenplatzu.

Jednalo se o dělnickou čtvrť, ve které se v této době usazovalo mnoho nově přichozích rodin. Rostl zde velmi rychle počet obyvatel i zastavěných parcel.

Stejně jako v ostatních okrscích i zde začínaly být modlitebny, které byly provizorně umístěny pouze do pokojů klasických bytů, malé. V reakci na to se sdružení Beth Aharon, založené roku 1875, rozhodlo pro vystavění reprezentativního chrámu.

Toto sdružení roku 1907 zakoupilo pozemek v již vzniklé zástavbě, na kterém měla být postavena synagoga. Spolek byl zároveň 10. prosince tohoto roku zapsán jako jediný vlastník této parcely do katastru. Jako tvůrce nové synagogy si vybralo již známého a vyhledávaného architekta Jakoba Gartnera. Ten tím tak zakončil svou vídeňskou synagogální tvorbu a 31. října představil veřejnosti povolené stavební plány. Na plánech opět nacházíme i razítka Isidor Giesskanna nebo později Arnolda Barbera, městského stavitele. Tato razítka doprovází i statické výpočty související se stavbou. V dokumentech se dočítáme, že se na stavbě mohlo podílet až 12 stavitelů, kteří přesně dodržovali Gartnerovy plány.

Zakoupený pozemek sebou nesl řadu komplikací, s kterými si musel architekt poradit. Jednalo se o parcelu ve tvaru nepravidelného obdélníku, která ležela ve zmíněné ulici v zatáčce mezi starší zástavbou. Na nejbližších pozemcích stály úzké a hluboké „biedermeierovské“ domy, které ještě dodržovaly uliční výšku budov.²³² Na pozdější

²³² MARTENS 2011, 71-83.

zástavbě již můžeme pozorovat zrušení tohoto výškového omezení a postupné zvyšování horní hranice domů.

Synagoga, známá též jako jubilejní synagoga Františka Josefa I., byla postavena roku 1908, a působila díky svému umístění poněkud stísněně. To bylo dáno hlavně poměrem délky fasády s její výškou. V průběhu psaní práce vyšlo najevo, že centrální část fasády prošla mnoha změnami již v době svého vzniku.[62, 63, 64, 65] Tyto změny jsou nejvíce viditelné při srovnání starých plánů s dobovými fotografiemi a to i přesto, že v detailech nejsou dobové fotografie příliš ostré.

Templ, který stál ve čtvrti Margareten, vykazoval mnoho podobností s již vystavenou synagogou Jakobem Gartnerem na Kluckygasse. Jako třeba situování synagogy a její šetrné začlenění do okolí. Také zvolené tvarosloví i proporce samotné stavby nabízely zajímavé srovnání obou budov. Jednalo se o stavbu, která měla centrální část zakončenou trojúhelníkovým štítem s vyčnívajícím Desaterem v průčelí, který rámovaly dvě nízké, poněkud stlačené věže, vrcholící Davidovou hvězdou. Věže, stejně jako celá synagoga, rámoval obloučkový vlys. Štít prolamovala rozeta, která byla výrazně menší než u jiných Gartnerových staveb a absentovala zde kopule.

Hlavní tříosý nevyvýšený vstup vedl do předsálí trojúhelníkového půdorysu a byl určen mužům, ale ne výhradně. Tento půdorys architekt zvolil, aby vyrovnal atypičnost pozemku. [66] Tím vznikl společný prostor pro všechny, který nebyl úplně typický pro tyto stavby. Rovněž tak vstup na levé straně nevedl ke schodišti, jako na protilehlé straně, ale směřoval do prostoru menší, každodenní modlitebny. Tento prostor byl obestaven chodbou, která směřovala ke schodišti na galerii. Ženy vstupovaly bočními vchody, směřující na schodiště umístěné ve věži, které vedlo na dámskou galerii. Každopádně synagoga na Siebenbrunnengasse měla větší množství vstupů a výstupů, kterými ji bylo možné rychle vyprázdnit. Ty byly umístěny i na východní straně v pomocných místnostech za Almemorem a z rabínova pokoje, který na ně byl napojen. Zrcadlově k tomuto pokoji bylo na druhé straně neobvykle umístěné evakuační schodiště z ženské galerie. Možnost rychlé evakuace stavby bylo přímo v nařízení, které byly architektovi předloženy. Tyto podmínky nebyly vůbec ojedinělé, stejně musel splnit i Wilhelm Stiassny při stavbě Jeruzalémské synagogy v Praze.

Bohužel na rozdíl od exteriéru fotografie interiéru neexistují, ale nesrovnalosti byly nalezeny již v původních plánech. Například v plánech je „bima“ s balustrádovým kulatým zábradlím, zatímco v průřezu je polygonální. Pravděpodobně zde zvolil druhou variantu, jelikož k polygonálnímu zábradlí se zachovalo ve výkresech více informací a

propočtů. Stejně tak dekorativní elementy na stěnách stavby se liší ve své délce i v umístění samotném a nedávají nám žádný jednotný prostorový obraz. Svatostánek byl pravděpodobně identický v maurském stylu jako v ostatních jeho synagogách, ale zde byl na prokazatelně vyvýšeném místě. Ženskou galerii vynášely čtyři sloupy s neznámým ornamentem.

Templ již tradičně obsahoval i další instituce židovské obce jako například školu talmudu a tóry, pokoj rabína nebo zimní modlitebnu a to i přes to, že měla synagoga centrální vytápění. U synagogy byl přistavěn i příbytek skládající se z kuchyně, pokoje a sociálního zařízení, pravděpodobně se jednalo o byt správce.

Synagoga byla zničena v noci na 9. listopadu 1938, následně byly zbytky budovy zdemolovány. Vše se událo po promyšlené přípravě, která například zahrnovala i nové zaměření templu, aby byla jeho demolice co nejúčinnější. Podle rozkazu místodržícího komisaře Heilmanna ze dne 29. března 1939 byl pozemek převeden na fond výstavby společnosti pro správu majetku. 7. září koupili pozemek Friedrich a asi Elie Skwara. Pozoruhodná kupní smlouva neobsahovala podpisy a jména dopsal notář dr. Reiter na psacím stroji. Rovněž chybí i data narození kupujících, kteří jsou tudíž nedohledatelní a není ani jisté, zda byli skuteční.²³³

Při restitučním řízení museli být oba majitelé zastupováni pověřencem v nepřítomnosti. Do nich se svou žádostí zapojila roku 1951 i Židovská obec-Vídeň, která se odvolávala na spolkový zákon, vydaný dne 11. července 1951. 20. prosince 1968 pozemek odkoupilo Rakouské hnutí pro mladé dělníky se záměrem postavit zde obytný komplex, který měl sloužit i jako dělnický hostel.

6.2 Nerealizované synagogy

6.2.1 Brügggen am Rhein/ Bingen Rhein, Německo

Vzhledem k tomu, že stará synagoga se stala nevyhovující pro stále rostoucí počet členů tamní židovské komunity, vypsala v roce 1903 židovská obec v Brüggenu, soutěž na stavbu nové synagogy.

Z novinových zpráv víme, že Jakob Gartner se této soutěže zúčastnil. V radě zasedl architekt F. Genzmer z Wiesbadenu, prof. Henrici z Cách, prof. Hofmann z Darmstadtu a jiní. Hodnotící komise se jednomyslně shodla na výběru návrhu od

²³³ MARTENS 2011, 71-83.

Ludwiga Levyho. Zároveň doporučili zakoupit i návrh Jakoba Gartnera v maurské stylu, který se umístil na druhém místě.²³⁴ Dnes je tento plán nedohledatelný.

Synagogu opravdu postavil Ludwig Levy v neorománském slohu. Slavnostně ji otevřeli 21. září 1905. Zničena byla během Kříšťálové noci roku 1938.

6.2.2 Synagoga Seitenstetengasse

Dne 29. prosince 1823 byly schváleny plány pro novou synagogu od Josefa Kornhäusela. Položení základního kamene proběhlo 22. prosince 1824. Dostavěna byla na podzim roku 1825.²³⁵ Stavba byla v duchu tolerančního patentu postavena za činžovním domem, kterým byla i přístupná. Ale tvořila vlastní stavební těleso, ze kterého vyrůstala kopule bez tamboru. Velmi netypicky zde byla umístěna dvoupatrová dámská galerie. Ač byla synagoga stavěna i dekorována jako nejdůležitější prostor židovské vídeňské obce, tak již kolem přelomu století bylo rozhodnuto o její přestavbě. Respektive o novostavbě na adrese Seitenstetengasse 2.

Dle dopisu od ústřední komise z roku 1911 byly podané projektové skici na novostavbu z architektonického pohledu velmi kvalitní. Bohužel již tento názor výbor nesdílel při hodnocení návrhů v ohledu estetického působení na okolí. Největším problémem bylo umístění zvolené parcely blízko starého kostela sv. Ruprechta a disharmonického narušení náměstí. Jako nejméně „škodlivou“ vybrala komise variantu od Jakoba Gartnera, ale kvůli její výrazné kopuli s ní nemohla souhlasit.²³⁶

K tomuto vyjádření dala i podmět k tomu, že v tomto měřítku by zde neměla vzniknout žádná monumentální stavba – *„bylo by tedy v zájmu památkové péče ale i židovské obce, kdyby se novostavba chrámu, který by se měla jmenovat reprezentační chrám, nestála na tomto místě, ale na jině, pokud možno volné parcele“*.²³⁷

Židovská obec k tomu na závěr přistoupila tak, že se rozhodla pouze pro přestavbu již stávajícího templu, který dále zůstal skryt za fasádou okolních domů. Vybraným architektem pro renovaci templu byl nakonec architekt Wilhelm Stiassny.

Vzhledem k tomu, že se ve Vídni nearchivovaly nerealizované plány z architektonických soutěží, nemáme dochovány prakticky žádné projektové skici k této soutěži.

²³⁴ WBIZ 1903.

²³⁵ GENÉE 1987, 47.

²³⁶ BDA archiv synagogue Seitenstetengasse 2-4.

²³⁷ BDA archiv synagogue Seitenstetengasse 2-4.

Díky svému umístění nebyla synagoga při Křišťálové noci zničena, ale byla pouze zdemolována zevnitř. Do dnes je funkční a plní svůj původní účel.

6.3 Shrnutí orientálního stylu

V protikladu k tvorbě Maxe Fleischera, který stavěl synagogy v neogotickém stylu, stály stavby architektů jako Carla Königa, Ludwiga Tischlera nebo Jakoba Gartnera, kteří využívali na architektuře orientální prvky. Tito architekti si vzali za své vzory stavební styly, které sice byly známé a uznávané, ale nenavazovali na žádné přímé spojení s katolickými kostely.

Mnoho synagog od architekta Jakoba Gartnera bylo označeno, jako „*vystavěné v čistém, maurském stylu*“. Především díky bohaté výzdobě, použité polychromii v exteriéru i interiéru a využití orientálních architektonických prvků nejen na fasádě. Ve skutečnosti, a jak již bylo řečeno, mohl mít mnoho vzorů na poli slavných staveb ve Španělsku, které byly v této době hojně reprodukovány. Například vstupní portál v Debrecénu byl převzatý oblouk z Alhambry nebo často používané sloupy na mnohých stavbách. Nejsou známé doklady o tom, zda Jakob Gartner byl ve Španělsku byl, máme pouze zprávy z jeho cesty do Itálie. Ale stavby mohl znát z podrobných výkresů a fotek, které již v 19. století byly dobře dostupné ve Vídeňské knihovně.

Rovněž víme, že inspirace pro své stavby čerpal v tradiční střeoevropské architektuře. V jednotlivých prvcích se navracel do románského, gotického, renesančního a někdy i barokního tvarosloví. To vše se poté snažil propojit v určité syntéze, aby vyhověl požadavkům zadavatele i obecným pravidlům společnosti a zároveň dodržel rozpočet, který byl často velmi omezený.

7. Veřejné stavby

7.1 Realizované práce

7.1.1 Domov císařovny Alžběty ve Vídni, Knöllgasse 22-24

Místní spolek s názvem Lucina si dal za úkol zřídit v několika okrscích domy pro chudé vdané ženy v šestinedělí. Zde v desátém okrsku, který sociální situací svých obyvatel patřil mezi ty chudší, nechali postavit první z těchto domů.

Jako architekta stavby si spolek roku 1899 vybral Jakoba Gartnera. Následně na stavbu již dozoroval městský stavitel a stavební rada Kajetán Miserowsky.

Jde o dvoupatrový komplex budov postavený přes dvě parcely, který čerpal inspiraci v barokních palácích. Z podélné stavby vystupuje ve střední části rizalit, kde je umístěn hlavní vstup do domu. Nade dveřmi architekt umístil výraznou supraportu s ornamentálním reliéfem v podobném duchu, jako jsou udělány suprafenestry v prvním patře rizalitu, které ohraničuje nadokenní římsa. V druhém patře jsou okna ozdobena uchem s kapkou [67, 68, 69, 70] Nad okny je umístěn nápis *Österreich Wöchnerinnenheim*,²³⁸ aby byla stavba lehce identifikovatelná. Fasáda do vnitrobloku je hladká a bez architektonických detailů.

Dům byl v každém ohledu vybaven podle posledních požadavků medicíny a hygieny. V suterénu se nacházela moderně vybavená kuchyně včetně sousedních místností, kde se potraviny připravovaly. Také zde byly další servisní místnosti jako prádelna, mandl, desinfekční pokoj, laboratoř a jiné potřebné prostory. Rovněž se v suterénu nacházelo technické zázemí stavby jako například kotelna k centrálnímu topení. Budovu vytápělo nízkotlaké parní topení. Také se zde počítalo s elektrickým a plynovým osvětlením.

Ve zvýšeném přízemí a v prvním patře se nacházely operační sály a několik jednolůžkových i vícelůžkových pokojů s verandami, společenskými místnostmi, koupelnami, kuchyňkami a pokoji pro ošetřovatelky. [71, 72] Pokoje pro služebné umístil architekt do podkroví.

V roce 1901 byl komplex dostavěn a spolek Lucina jej otevřel potřebným. Do stanov si dal, že své služby bude provozovat bezplatně a bez ohledu na náboženské vyznání. V letech 1908-1909 došlo k přestavbě objektu. Bylo přistaveno jedno křídlo s mírným rizalitem, který vrcholí zvlněným štítem a v první etáži jej zdobí bosáž.

²³⁸ „Rakouská porodnice“

Kapacita domu se tak zvýšila z 22 na 40 lůžek. Tuto přístavbu navrhl architekt Arnold Hatschek. V roce 1920 po přestavbě několika sálů měl domov již 70 lůžek. Následně byl celý dům začleněn pod nedalekou nemocnici Císaře Františka Josefa. Když začal upadat o zdejší služby zájem, byla budova přeměněna na zdravotnickou školu.

I přes žádost nebyla stavba zapsána na seznam památek. Zdůvodnění znělo, že stavba patří městu a to tudíž může ovlivnit její osud a proto nemusí být chráněna i státem.²³⁹ Nyní je budova využívána jako soukromá škola.

7.1.2 Ústřední hřbitov ve Vídni s provizorní kaplí

Židovský hřbitov otevřený roku 1879, umístěný za 1. bránou vídeňského ústředního hřbitova, se stal brzy nedostatečným. I proto se rozrůstající židovská komunita ve Vídni rozhodla získat nové pozemky. Bohužel okolní parcely již nebyly volné. Z tohoto důvodu zakoupili pozemek na druhé straně hřbitova u 5. brány. Snahy a přípravné práce započaly roku 1911.

Roku 1913 vyhlásila židovská obec architektonickou soutěž na urbanismus nově zakoupeného hřbitovního prostoru. Vyhrál ji architekt Adolf Oberlander. Vzhledem k propuknutí 1. světové války nedošlo k žádné praktické realizaci a stavební činnost tak byla později spojená s jinými architekty.

V témže roce dostal jednu ze svých zakázek i Jakob Gartner. Měl to být projekt obřadní síně umístěné zde na hřbitově včetně architektonického a urbanistického vyřešení okolí.

Jednalo se o nízkou, poměrně strohou budovu s akcentem na převýšenou střední část. Zvýšenou část prolamoval pás oken, které osvětlovaly hlavní sál. Díky tomuto pojetí se stavba naprosto odlišuje od jeho ostatních realizací. Nenalezneme zde žádný dekor, maurský styl ani výrazný historismus. Stavbu zdobila pouze Davidova hvězda nad vstupem. Zde to zcela jistě bylo dáno nedostatkem financí a dobou kdy k realizaci budovy došlo. Také proto, že kaple byla stavěna jako provizorní, nebylo potřeba do ní příliš investovat nad rámec základní funkčnosti.

Nejdůležitější byla osa jih-sever, kde docházelo k průjezdu/průchodu stavbou s nebožtíkem. Ten zde byl bratrstvem chevra kadiša²⁴⁰ připravován na pohřeb, rovněž zde

²³⁹ Baupolizie archiv Wien MA 37, EZ 2629.

²⁴⁰ Pohřební bratrstvo, se staralo o nebožtíka i o pozůstalé, aby vše probíhalo v pořádku. Rovněž pomáhali i nemocným nebo chudým.

mohlo dojít i k rozloučení rodiny se zesnulým. Budova obsahovala veškeré servisní místnosti jako kuchyň, toalety. [73]

Stavbu dle Gartnerových plánů provedl Edmund Melcher v letech 1916-1917. Dne 4. dubna 1917 byla otevřena kaple tichým obřadem a již 19. dubna se zde konal první pohřeb. V současné době slouží stavba jako dílna.

Nová obřadní síň byla postavena až v roce 1928 podle plánů Ignáce Reiserera.

To ovšem nebyla jediná zakázka, kterou na hřbitově Jakob Gartner realizovat. Již o dvacet let dříve roku 1895 navrhl hrobku pro vídeňskou rodinu May, umístěnou na starém centrálním židovském hřbitově. Kamenickou práci odvedl mistr Albert Förster ze Zlatých Hor. Zřejmě ten stejný kameník, s kterým měl Gartner spor na akademii a kvůli kterému ho ze školy vyloučili.

Jednalo se o architektonicky a kamenicky velmi propracovanou práci nejen v prostoru tabernáku postaveného na zvýšeném pódiu, jak nás o tom informuje dobový tisk, ale i v ostatních detailech. Základní deska, zadní obložení zdi, sloupy i oktogonální kopule baldachýnového svatostánku byly zhotoveny z částečně leštěné a broušené slezské žuly. Pilastry a zadní tabule s nápisy vyhotovil kameník ze švédského labradoritu. To vše doplňovaly dvě tabule z červené švédské žuly. Hrobku uzavírala deska z porfyru.²⁴¹

Koruna kopule vrcholící Davidovou hvězdou i výplně trojúhelníkového štítu a jiné detaily byly vyhotoveny z bronzu a nesly ornamentální dekor. Na vázy umístěné na štítě byl použit carrarský mramor. [74, 75]

Celý prostor vymezovalo kovové zábradlí s lucernami v rozích.

7.2 Nerealizované veřejné stavby

Jakob Gartner se během svého života zúčastnil mnoha různých architektonických soutěží. Většina z nich se odehrála v době, kdy ještě nebyl v židovských obcích tak známý. Bohužel vzhledem k tomu, že se standardně neuchovávaly nevítezné plány ze soutěží, nemáme je dnes dochované a tudíž nemůže říci, jak moc aktivní byl. Informace které máme, jsou většinou z dobového tisku či místních kronik. Z toho plyne, že známe jen ty úspěšnější projekty.

²⁴¹ NEUBAUTEN 1896, 6, 43.

7.2.1 Radnice v Oedenburgu/Sopron

Roku 1890 vyhlásilo město Oedenburg soutěž na stavbu radnice. Do této soutěže se mimo několika jiných architektů přihlásil i mladý Jakob Gartner, krátce po odchodu z akademie.

Komisi bylo doručeno 11 návrhů, z toho šest vypracovali maďarští architekti a pět vídeňští. Překvapující bylo, že velmi dobrých výsledků zde dosáhli všichni vídeňští architekti. Ti obsadili svými návrhy prvních pět míst a odnesli si tak všechny ceny. Porota své oficiální rozhodnutí ze 6. prosince 1890 zveřejnila i ve vídeňském tisku.²⁴²

Již zde Jakob Gartner narazil na svého kolegu Oskara Marmoraka, který se umístil na třetím místě. Oba architekti se v následujících letech potkali na architektonických soutěžích ještě několikrát se střídavými výsledky.²⁴³

V této soutěži se Gartner umístil na 4-5 místě spolu s Ludwigem Schöne. Gartnerův projekt, který nesl název „Paladio“, byl pochvalně vyzdvižen. Je zcela zřejmé, že architekt čerpal ze studijní cesty do Vicenzy a odkazoval ve svém díle na vrcholnou renesanci. K tomuto architektonickému jazyku se již ve své další tvorbě nevrátil. Jedním z důvodů může být, že mu komise vytkla určitou strohost a dala přednost zdobnějším eklektickému stylu od Moritze Hinterägera. I přes tyto výtky komise rozhodla projekt „Paladio“ od architekta odkoupit za 100 zlatých. To byla stejná částka, jako kdyby se umístil na třetím místě.

7.2.2 Ministerstvo války, Vídeň

Roku 1901 se vláda usnesla, že vyhlásí architektonickou soutěž na výstavbu budovu pro ministerstvo války. V prosinci roku 1907 představil náměstek generálního stavebního inženýra směrnice pro zasílané projekty. Pozemek byl vybrán velkoryse na vídeňské Ringstrasse, v části Stubenring 1. Stavba měla být impozantní, čemuž odpovídá i délka uliční fasády, která měla mít až 200 m. Na tuto pobídku se ozvalo 166 architektů, kteří si zakoupili nabídkové dokumenty. Do 15. dubna 1908, kdy byla uzávěrka, došlo 66 platných návrhů.²⁴⁴

²⁴² WBIZ 12,1890.

²⁴³ KRISTAN 1996.

²⁴⁴ HAHN-OBERTHALER/ OBERMÜLLER 2013, 20-70.

Soutěže se účastnili známí architekti, jako byl Adolf Loos, který nebyl vybrán pro strohost navrhované stavby, Otto Wagner, který nedodržel některé body ze zadání, dle Leopold Bauer, Max von Ferstel a další.²⁴⁵

Dle literatury²⁴⁶ se této soutěže účastnil i Jakob Gartner. Bohužel jeho plán nebyl zakoupen, ani se neumístil na žádném z oceněném místě. Z toho důvodu není známá podoba ani styl, ve kterém budovu navrhl.²⁴⁷

Soutěž nakonec vyhrál Ludwig Baumann s projektem, který nesl název „Marie Terezie“.

²⁴⁵ WBIZ 12,1890.

²⁴⁶ ZATLOUKAL 2002, 406.

²⁴⁷ <http://www.architektenlexikon.at/de/159.htm> vyhledáno dne 30.6.2016.

8. Nájemní domy, vily a jiné soukromé stavby.

Jakob Gartner nestavěl pouze synagogy, ale projektoval i mnoho vil či nájemních domů do nově vznikajících městských zástaveb napříč zeměmi, které spadaly pod Rakousko-Uhersko. Jak již bylo zmíněno v životopise, měl architekt dvě pobočky projekční kanceláře, jedna byla v Olomouci a druhá ve Vídni. Není tedy překvapující, že zrovna v těchto dvou městech nalezneme i nejvíce postavených domů z jeho obsáhlé tvorby. Jeho hlavní zaměstnavatelé patřili do vrstvy zámožných židovských obchodníků, továrníků a jiných podnikatelů, kteří se zrodili z emancipačních tendencí předešlých padesáti let. Tito zadavatelé si nechávali stavět činžovní domy ze dvou hlavních důvodů. Zaprvé to byl způsob, jak zhodnotit úspory a vydělávat další peníze. Druhý důvod byl ten, že chtěli upozornit na své nově získané postavení ve společnosti k čemuž jim, dobře viditelná a na sebe upozorňující architektura skvěle posloužila.

8.1 Domy, které byly navrženy v letech 1898

Ve Vídni se Gartner začal prosazovat až později. Deset let po otevření projekční kanceláře a šest let po postavení prvních domů v Olomouci. První zakázky mu přišly až ve chvíli, kdy již měl za sebou mnoho realizací domů v Olomouci a několik synagog.

První nalezenou zakázkou byl dům na Borschkegasse²⁴⁸ z roku 1898 v místní části Alsegrund. Jednalo se o nižší dvoupatrový dům zasazený do vznikající městské zástavby, okolní budovy jej o patro převyšovaly. Fasádu domu architekt udělal v secesním duchu, i když od historismů se zde odpoutat nedokázal [76].

Přízemí, kde se nacházel vstup, bylo bosované. První i druhé patro bylo dekorem sjednocené. Tři štukové secesní maskarony zdobily prostor mezi dvojicí oken, rámují i celou stavbu. Výzdoba zde byla soustředěna do vertikálních pásů, horizontály zde byly potlačeny. Patra mezi okny oddělují dvě obdélná štuková zrcadla s festony [77].

Neakcentovaným vstupem se vcházelo do chodby, ze které vedlo točité schodiště do dalších pater [78]. Dům architekt pravděpodobně projektoval jako dvojtrakt s ústřední obslužnou chodbou a kuchyní umístěnou v zadní části s oknem vedoucí do světlíku. Světlík zde plnil funkci přívodu přirozeného světla pro celou zadní část budovy.

²⁴⁸ Borschkegasse 8, Vídeň 9.

Bohužel nemocnice, které patří pozemek, nechala dům v roce 2015 zbourat. Plány k domu již v roce 2014 nebylo možné dohledat. Nejsou uloženy na stavebním archivu ani v archivu nemocnice. Nyní se zde staví nová čtyřpatrová budova,²⁴⁹ která dodržuje rozměry okolní zástavby, ale architektonický styl již ne.

8.2 Stavby započaté v letech 1900-1903

Roku 1900 dostal Jakob Gartner zakázku na rohový dům na křížení ulic Johann Strauss-gasse a Kolschitzkygasse²⁵⁰ ve vídeňské části Wieden. Ten spolu s městským stavebním mistrem Edmundem Melcherem realizoval roku 1901.

Gartner zde vyprojektoval čtyřpodlažní obytný dům se zvýšeným přízemím. Fasáda budovy nesla secesní architektonické prvky, ale ještě dle starého vzoru měl dům pouze jeden balkón do každé ulice, který pointoval architektonicky rozvinutý portál domu. Skladba domu nám může připomenout městské paláce ze starší doby. Dveře i portál zdobí secesní dekor kouřových křivek, zároveň spolu s bosáží to byla jediná ozdoba v nižších patrech. Balkón ve druhém patře vynášela dvojice maskaronových konzolek. Spolu s patry přibývala i zdobnost domu, kdy ve třetím patře byl užit motiv zjednodušeného jónského sloupu se zoomorfním motivem býků, který do této doby architekt na žádném domě nepoužil. Fasádu ukončuje zdobená římsa. [79, 80]

To, že dům byl stavěn pro vyšší vrstvy, nám ukazuje jak rozvržení bytů, tak i zdobení společných prostor. Zde byl mnohdy použit v detailech mramor, barevný štuk, secesní dekor, který se zachoval i v detailech jako jsou světla nebo kliky dveří. Dekor dokonce tvořil i kovové pláty a detaily aplikované do zdi [82]. Rovněž bylo v interiérech použito mnoho moderních prvků pro co nejpohodlnější bydlení.

Do domu se vstupovalo přes menší chodbu k točitému schodišti a výtahu. V tomto rohovém domě byly vždy na patře pouze dva velkometrážní třípokojové nebo čtyřpokojové byty. Pouze v parteru bylo zvolené rozdělení na dva byty porušeno a navíc zde umístili i byt správce domu. Každý klasický byt měl i pokoj pro služku zpravidla umístěn za kuchyní, která byla umístěna do vnitrobloku. Byty byly řešeny jako dvoutraktové s hlavní předsíní bez přímého osvětlení, ze které se vstupovalo do dalších

²⁴⁹ Tzv. Mc Donald House – ubytování pro rodiče těžce nemocných dětí, které jsou s těžkou nemocí hospitalizované v nemocnici.

²⁵⁰ Johann Straussgasse 32, Vídeň 4.

místností. Každý byt měl svou toaletu a koupelnu. Dle dokumentace byl dům napojen na městskou kanalizaci a vodovod. Z dokumentace lze vyčíst, že některé byty si nechaly spižírnu změnit na vestavěnou šatnu, jelikož v této době přestala být spižírna potřeba a bývala nahrazena velkou skříní v kuchyni. [83, 84]

Roku 1961 došlo k přestavbě domu. Proběhlo kompletní očištění fasády od dekoru, ponechány byly pouze oba balkóny se secesním zábradlím a dveře do domu. V rohu domu byl proražen druhý vstup a vybudovali zde lékárnu. Na nároží domu byla přidána čtvercová nástavba na střechu imitující věžičku, která zde původně nebyla. [81]

V následujícím roce byl Gartner osloven panem Heinrichem Weinerem, aby mu postavil kancelářský a obytný rohový dům na křížení ulic Albertgasse a Florianigasse²⁵¹ v místní části Josefstadt. Na vývoji adres, kde měl Jakob Gartner zakázky, můžeme pozorovat postupné přibližování do centra Vídně, směrem k dražším a prestižnějším pozemkům.

Stavební místo zvolili na místě bývalého hostince „U zeleného věnce“, který se řadil mezi ty nejstarší restaurace ve Vídni. Na realizaci domu se podílelo mnoho firem a soukromníků, jako například městský stavitel Franz Bernet, který stavbu realizoval dle předložených plánů. Rovněž se na práci podílela firma zadavatele, který vlastnil stavební a umělecké zámečnictví. Není proto překvapivé, že dům zdobily mnohé kované detaily. Plyn a vodovody měla na starosti firma S. Brod and Co, tesařské práce Anton Trawnicek, truhlářské práce M. Raubitschek, kamenické práce Carl Kral, malířské práce A. Rühmkorf, dodavatel sporáků B. Erndt, sklenářství: J. Kohn.²⁵² Mnohé firmy využil Gartner i na jiných realizacích.

Fasády jsou umírněné a držené v moderních secesních formách. [85, 86, 89] Přízemí je uzpůsobeno komerčním záměrům a dekor se rozvíjí až ve vyšších patrech. Hlavní akcent kladl na silně působící středovou fasádu s mírným rizalitem a vystupujícím balkónem a na zkosené nároží zakončené věžičkou. Oblíbenost zkoseného nároží rostla od šedesátých let 19. století. Víme, že tento prvek se jako novinka objevil v Praze roku 1866 na Lazarské v domě U Helmů nebo na křížení ulic Národní a Perlové.²⁵³

Vchod se nachází ve středním rizalitu na Florianigasse a vede do prostorného vestibulu, ze kterého se jde do domovní chodby a ke schodišti. Schodiště je umístěné na úhlopříčce a vystupuje z hmoty domu do malého dvorku. Před schody se nachází ještě

²⁵¹ Roh ulic Albertgasse 36 a Florianigasse 54 ve Vídni 8.

²⁵² DB 22, 4, 1902.

²⁵³ JANÁK 1933.

větší světlík. S prodejními prostory v přízemí, kde se nachází restaurace, je spojená i kuchyň a obytné místnosti. Zde byly umístěny levnější, menší byty bez koupelny. A nacházela se zde i garsoniéra pro správce. V patrech se nacházely středně velké byty s koupelnou a s pokoji pro služku, umístěné za kuchyní [87, 88]. Dispozičně byly byty velmi podobné jako na Johann Straussgasse.

Ve stejném roce započala i Gartnerova spolupráce s právníkem Adolfem Gallia, se kterým během svého života uskuteční hned několik projektů. I když tento kancelářský a obytný dům na nové ulici Bibersstrase v Innere Stadt²⁵⁴ si nechal postavit Heinrich Weiner, který poté zřejmě ještě nedostavěný dům prodal Galliovi. To můžeme odvozovat podle změny jmen ve stavebních plánech. Rovněž se zde dočteme, že pozici městského architekta zde zastával Eduard Dücker, který dohlížel na probíhající stavbu dle Gartnerových plánů.

Honosná fasáda domu mírně uhýbá z dosavadní stavení linie, kterou měl Gartner zatím zastoupenou na místních realizacích. Vracel se i k historismům. I když vliv secese zde byl viditelný a nepopíratelný. Z hmoty stavby zde vystupují nad dvojící vchodů dva arkýře, které vedou přes čtyři patra a jsou ukončeny balkónem. Mezi arkýře byly vloženy dvojice balkónů, ke každému bytu náležel jeden. Dům je zakončen trojúhelníkovým štítem, ve kterém je umístěn secesní maskaron, stejný jako jsou umístěny pod římsou. Štít i korunní římsu vynášejí ozdobné konzolky. Ve frontonech nad okny je umístěn ornament. Přízemí domu bylo vyprojektováno ke komerčním účelům [90, 91, 93, 94]. Je zde několik obchodů se sklady v zadní části.

Vnitřní dispozice domu byla obdobná jako u ostatních popsaných domů. Jednalo se o dvojtrakt s kuchyní do vnitrobloku. Opět tyto tři či čtyřpokojové byty zastupovaly v této době vyšší standart bydlení. Každý byt měl ústřední předsíň, ze které se vstupovalo do dalších místností a rozděloval byt na užitkovou a obytnou část. Vždy zde byla koupelna, někdy i atypicky spojená s toaletou, spižárna předělaná na šatnu, balkón a za kuchyní pokoj pro služebnou [92]. V přízemí nebyly projektovány byty, ale byla zde hospoda a obchody, ke kterým náležely sklady. Roku 1906 došlo k mírné adaptaci v interiérech pod dohledem Jakoba Gartnera, kterou prováděl Isidor Giesskann. Přízemí domu prošlo mírnou přestavbou v roce 1980.

Ve stejném roce dostal Gartner další zakázku od Idy a právníka Adolfa Gallia k realizaci sousedního domu, k tomu došlo až v roce následujícím.

²⁵⁴ Biberstrasse 4, Vídeň 1. Část města kolem Stubenringu, kam spadá i tato ulice, mohla vzniknout díky demolici kasáren Františka Josefa, která proběhla v letech 1900-1901.

V prostoru mezi Stubenringem a Biberstrase stojí honosná budova, která svým historizujícím průčelím směřuje na dr. Karl Lueger Platz.²⁵⁵ Budova s velmi členitou fasádou v neobarokním stylu tomuto náměstí dominuje. V detailech architekt využil secesní ornamenty a secesní prvky v detailech, hlavně v užitém umění. Nejdříve Gartnerovi dohlíží na stavbu Edmund Melcher poté na adaptaci opět Isidor Giesskann.

Stavba má zaoblené nároží s arkýři, které končí věžičkou. V nároží je umístěn i vstup do hlavní komerční části stavby ve tvaru U, kde se od počátku nacházela kavárna. Nejdříve to byla kavárna Lurion, která se později po pádu monarchie přejmenovala na Café Prückel. Dům je zde velmi odlehčen díky velkým výkladům. Střed budovy akcentuje arkýř jdoucí přes tři patra, který končí balkónem a i z jeho boků balkony vyrůstají. Dům ukončuje segmentový štít s velkým oknem. Vstupy do obytné části byly umístěny z bočních ulic. Stejně tak zde fasádu člení dvojice arkýřů, které jsou užší a střed stavby zdobí balkony ve dvou patrech. Budovu i z této strany symetricky ukončuje segmentový štít s oknem, ale zde již bez balkónu. Největší pozornost byla vložena na vstupní portál z ulice Stubenring. Portál tvoří sloupová edikula, s roztrženým trojúhelníkovým frontonem, který zdobí secesní maskaron. Výrazný štukový klenák s monogramem umístěný pod maskaronem zde sloužil jen jako dekorativní prvek. Secesní zdobnost dotvořil i vzhled dveří. Touto stranou dům směřuje k Ringstrasse a proto je pochopitelný větší akcent na vchod než z ulice Biberstrasse. Zde je fasáda stejná, jen vstup zde pojali méně nápadně a monogram zde pouze vytepalí v kování. [95, 96, 97, 98, 99, 100, 101] Takto honosnou fasádu a to i přes to, že oproti plánům došlo ke značné redukci dekorativních prvků, již Gartner na žádném domě nikdy neopakuje.

Dům je kompletně podsklepený dokonce ve dvou patrech. V části sklepů bylo umístěno technické zázemí budovy, ve zbylém místě se nacházely klasické sklepy s valenou klenbou. Vzhledem k hloubce domu je zde umístěn světlík a menší dvorek. Přízemí domu je využíváno ke komerčním účelům, nachází se zde kavárna, včetně kuchyně a toalet. V druhé půlce domu jsou umístěny obchody a sklady. Rovněž zde měl svůj byt i portýr. Dům je průchozí a v jeho středu se nachází schodiště i původní výtah. Vestibul domu je velmi zdobený, na zdi je použitý mramor a dřevěný obklad, rovněž se zde zachovaly i vestavěné lavice a obrazy. Dlažbu stejně jako v předchozím domě dělala firma Brüder Schwadron. Můžeme předpokládat, že dělali kachličky do celého domu. Ve společných prostorách se zachovaly jemné kované secesní detaily, světla i štuková

²⁵⁵ Dům je na křížení ulic Stubenring 24, dr. Karl Lueger Platz 6 a Biberstraße 2, Vídeň 1.

výzdoba, která se zde nachází ve velkém množství. Dispozičně se jednalo o nadstandardní, mnohapokojové a mnohametrové byty s hlavní místností „jidelnou“, ze které byl většinou přístup na balkon. [102, 103, 104, 105] Architekt dbal na to, aby každý pokoj mimo předsíně měl své okno a tudíž byt osvětlovalo přirozené světlo. Byty měly všechny, dle dřívějšího popisu, moderní náležitosti.

Po dostavbě domu se sem dr. Adolf Gallia s rodinou přestěhoval a zřídil si zde i novou kancelář. Jeho byt zaujímal celé patro.

Dům prošel několika přestavbami hlavně v interiéru, nejvíce viditelné je to na kavárně a v interiérech bytů, které byly částečně zmenšeny. I přes to je dům památkově chráněn.

Roku 1902 byl Jakob Gartner osloven, aby uskutečnil přestavbu, přístavbu, stavbu hrázděné kůlny a garáže v ulici Schleifmühlgasse²⁵⁶ v části Wieden. Zakázku mu zadala firma Österreichischen Gasglücht und Elektrizitäts, kde byl zaměstnán jako právník a člen zastupitelstva Adolf Gallia. Na této zakázce dělal Gartner s přestávkami až do roku 1911. Dalo by se až tvrdit, že se na několik let stal firemním architektem plynových a elektrických podniků.

Samotný dům vystavěla firma Kupka und Orglmeister v historizujícím stylu, firma s kterou se Gartner často potkával. Za podnik na vše dohlížel architekt G. Matthies, člen rady Johann Zacharias a Moritz Gallia.

Jako první staví roku 1902 na dvoře pozemku menší hrázděný domek pro údržbáře [106] o dvou místnostech, bez zdobení a architektonických detailů a klenuté sklepy. Roku 1904 byl opět povolán, aby postavil v rohu pozemku menší kůlnu. Jednalo se o přízemní budovu bez dekoru.

8.3 Domy, které byly navrženy v letech 1904-1905

Roku 1904 dostal Jakob Gartner opět zakázku na ulici Stubenring,²⁵⁷ již třetí dům v tomto bloku. Opět se jednalo o rohový nájemní dům.

Na tomto domě můžeme pozorovat nový architektův přístup. Na fasádě takřka absentují zoomorfní motivy a florální motivy se objevují jen v tenkých pásech. Jedinou výjimku tvoří vstupní portál a i ten je na Gartnerovy poměry umírněný. Hlavní dekor

²⁵⁶ Schleifmühlgasse 4, Vídeň 4.

²⁵⁷ Křížení ulic Stubenring 14 a Rosenbursenstrasse 10, Vídeň 1.

fasády do ulice s názvem Stubenring má arkýř pouze v náznaku zvlněné fasády. Provedení vyvolává dojem, jakoby fasáda nedovolila arkýři se dostat skrze ni. Celá fasáda je řešena horizontálně. Nejvýraznější prvek budovy je nároží válcovitého tvaru, který vypadá, jako že ze stavby vyrůstá. Zaoblené nároží v druhém a třetím patře kopíruje balkón. Dalším zajímavým prvkem je řešení posledního, podkrovního patra, které se skládá z mnoha stlačených oblouků oken. [107, 108, 109, 110]

Dům je celkově podsklepený. V parteru budovy se nachází vstupní vestibul vedoucí k hlavnímu schodišti a výtahu. Je patrné, že i v interiéru bylo použito mnohem méně štukového dekoru. [111] Parter domu byl opět využit k obchodním účelům a nacházel se zde i byt portýra. V tomto případě se jednalo o plnohodnotný dvoupokojový byt s koupelnou a kuchyní. Místo světlíku využívá dům k získání přirozeného světla vnitřní dvůr. Opět se jednalo o dražší dvoutraktové byty velké rozlohy. V prvním až třetím patře byl vždy pouze jeden byt na patře. Dispozice byla rozdělena klasicky na kuchyni, koupelna, toaleta, atd. do dvora, ostatní místnosti měly okna do ulice. Ve čtvrtém podlaží byly dva byty na jednom patře s dodrženy všemi dosavadními standarty. V podkroví, u velkých obloukových oken, vystavěl ateliéry. Na chodbě pak bylo umístěno společné sociální zařízení. [112]

Detaily v interiérech nesou secesní tvarosloví. Nejlépe viditelné jsou na výtahu, zábradlí, detailech světél a na kování dveří.

Roku 1911 probíhaly malé přestavby v interiérech, ale do dnešních dnů, mimo změn fasády v přízemí je dům nezměněn. Dle plánů to vypadá, že na stavbu tohoto domu dohlížel celou dobu sám architekt.

V následujícím roce získal Gartner opět zakázku na ulici Stubenring²⁵⁸, kterou ukončuje blok. Jedná se nájemní dům se zkoseným nárožím směřujícím na náměstí. Na stavbu domu podle architektonických plánů dohlížel Dücker und Obricht, později Isidor Giesskann, který zde byl již několikrát jmenován.

Dům má velmi zdobenou fasádou secesními ornamenty hlavně v posledním patře. Byl zakončený výrazným štítem do každé ulice, ve kterém bylo vždy vsazeno ateliérové okno. Velmi zajímavý akcent tvořily i sochy, pravděpodobně Atlasů, umístěné v rozích zkoseného nároží. Celou fasádu vertikálně dělila čtveřice balkónů na ozdobných konzolách. Bohužel dům byl v padesátých letech kompletně rekonstruován, opatřen novou fasádou, ozdobné prvky byly zničeny a nedochovaly se nám ani plány původní

²⁵⁸ Stubenring 2, Wiesingerstrasse 1é a Julius Raab Platz 3 (dříve Aspernplatz) Vídeň 1.

fasády. [113, 114] Velký akcent věnoval architekt vstupu, který rámuje dvě velké, na sebe hledící secesní tváře s listy. [115, 116, 117] Takto pojatý vstup je u Gartnera jedinečný.

Vnitřní dispozice domu byla obdobná jako jinde, ale zde byly bytové jednotky menší. Nacházely se zde tři byty na jednom patře. Největší rozlohu i nejlépe situován byl střední byt směřovaný do nároží. Obslužné místnosti osvětlovalo světlo ze dvora. Parter sloužil jako nebytové prostory. Domem procházel výtah, což u Gartnerových nájemních domů můžeme brát jako standart, stejně jako koupelny a toalety v bytě. Nejzajímavěji zde byla řešena půda, kde oproti ostatním Gartnerovým domům byla projektována prádelna se sušárnou. V nároží byl umístěn ateliér s velkým oknem a sociální zařízení bylo dáno do společného prostoru. [118, 119]

Dle stavebních novin postavil Jakob Gartner roku 1905 dům na Julienstrasse.²⁵⁹ V dnešní době je zde volná parcela a veškerá dokumentace k tomuto místu chybí. Dům byl patrně zničen při bombardování Vídně během 2. světové války a rakouské archivy plány neuchovaly.

8.3.1 Vlastní vila Jakoba Gartnera

Roku 1905 se architekt rozhodl postavit si vlastní vilu. Pozemek si vybral na okraji Vídně,²⁶⁰ ve vznikající vilové čtvrti s výhledem do parku. Jednalo se o trojúhelníkovou parcelu v kopci o impozantní výměře 81,92 m x 94,9 m x 130 m. Samotná vila na pozemku zaujímal prostor ne zcela pravidelného obdélníku o rozloze přibližně dva krát 12, 85 m x 15 m. Zbylé místo vyplňovala udržovaná zahrada a další stavby jako garáž, sklípek, kuželna. Na stavbu mu opět dohlížel Isidor (od roku 1911 Theodor) Giesskann, který mimochodem pocházel z Brna, a rovněž byl židovského původu.

Stylově je stavba kombinací pozdní secese s prvky historismu. Jednalo se o vilu s jedním nadzemním podlažím, podkrovím a suterénem. Architektura vily je promyšlená, vidíme zde kompozici gradujících hmot od nároží přes výrazný štít až po dominantní rizalit na druhé straně, přecházející nad hlavní římsou v bání věže. Analogicky k tomuto architektonickému prvku je do bočního levého nároží vložen válcový schodišťový rizalit zakončený věží s posledním hrázděným patrem. [120, 121] Hrázdění se objevuje na celém posledním patře vily i na lodžii procházející skrze všechna patra. Ta zde má pouze dekorativní charakter. Obytná plocha vily činila 187, 55 m². Fasáda nese několik

²⁵⁹ WBIZ 1905.

²⁶⁰ Schafbergasse 15, Vídeň 18.

ozdobných prvků, jako jsou například sluneční hodiny, zlatá mozaika, jemný secesní dekor použitý jako částečné ostění oken, kované zábradlí, brána či hlavní dveře s kovovým baldachýnem nad vstupem nesou silně secesní ornamentiku [124]. Snížené přízemí bylo zmohutněno masivním kyklopským zdivem, ostatní plochy fasády zůstaly hladké. Na dům byly již v jeho projektu zakresleny popínavé rostliny, což nám může vysvětlit absentující dekor.

Dispoziční řešení vily bylo třítraktové s tím, že ústředním prostorem se vždy stala hala, okolo které jsou místnosti naskládány. Snížené přízemí domu patřilo obslužným místnostem, z ústřední předsíně se zde vstupovalo do kuchyně, bytu správce, pokoje služebné atd. V přízemí poté byla prosklená lodžie a pokoje přístupné z ústřední haly, rovněž zde byl zadní vchod do domu vedoucí ze zahrady. V prvním podlaží se navíc nacházela prostorná koupelna. Toalety byly vybudovány ve všech patrech. Podkroví obsahovalo vedle půdy také dvě komůrky ve věži a ve štítu, které pravděpodobně sloužily jako architektův ateliér. Po dostavění vily si sem přesouvá projekční kancelář. [122]

Z interiéru domu víme, že schodišťová věž byla obložená zlatou mozaikou od firmy Brüder Schwadron, kterou doplňovala zasazená zrcadla či zelená barva zábradlí. [125] Je pravděpodobné, že obklady v domě byly podobné a od stejné firmy. Stejně tak v mnoha místnostech byly umístěny propracované secesní lustry. Ovšem z fotografií vyplývá, že některé pokoje byly koncipovány v historizujícím stylu. Bohužel přesný stav po výstavbě není známý.

Anna Gartner nechávala vilu po smrti manžela přestavět, ale jednalo se jen o drobnosti v interiéru. Ovšem je zajímavé, že tyto úpravy dělal Oskar Marmorek, Gartnerův „rival“ v mnoha soutěžích.

Nad vilou si Jakob Gartner postavil dřevěnou kuželnu s altánem [126]. K vjezdu na pozemek si navrhl podsklepenou patrovou garáž [123]. Využil zde příhodného terénu pozemku. V prvním patře bylo umístěno stání pro auto s příjezdem po rampě a terasou k posezení. V parteru vybuďoval plnohodnotný byt s kuchyní. Do suterénu umístil prádelnu, kůlnu, sušárnu atd. a do sklepa poté další zázemí.

Později roku 1909 si ještě u vily dostavil samostatný klenutý sklípek, obložený kameny a kamennou studánku s vydlážděným korytem pro vodu svedenou ze svahu.

Vila s celým pozemkem byla zkonfiskována nacisty v rámci akce „Gildemeester“ a po válce již nebylo nemovitost komu vrátit. Došlo k přepůlení pozemku, místo zahrady a kuželny vznikl nový dům, nerespektující okolní zástavbu.

Roku 2005 prošla vila přestavbou, kdy k ní byla přistavěna zděná šachta s výtahem, následně omítnutá a dokonce s namalovaným hrázděním. I přes toto „maskování“ šachta porušila vzhled i jednotlivé proporce vily. Změn doznal i interiér, když byl rozdělen na více bytových jednotek.

8.4 Domy, které byly navrženy v letech 1906-1914

Roku 1906 dostal Jakob Gartner objednávku na stavbu rohového nájemního domu na Dapontegasse v části Vídně Landstrasse.²⁶¹ Jako stavební mistr je zde zaměstnán Adolf Ambor.

Vidíme zde klasický secesní čtyřpatrový nájemní dům v městské zástavbě. Hmotu stavby narušuje vložený válcový arkýř v nároží. Ten ukončuje probíhající hlavní římsa umístěná na ozdobných konzolkách. Dále z domu vystupují tři skupiny balkónů. Je zajímavé, že balkóny jsou v navržených plánech přeškrtnuty, ale nakonec stejně provedeny. Dle dobových trendů ke každému bytu náležel jeden balkón. Dům ukončuje vyvýšený secesní štít, prolomený výrazným oknem. Fasádu doplňuje secesní štuková výzdoba v horizontálních pásích. Nejvíce zdobný je vstup do domu, kde dva maskaroni spolu s římsou tvoří vstupní portál, totožný motiv je umístěn i na arkýři. Lze vidět odklon od plánů nejen u balkónů, ale i ve štukové výzdobě fasády, jelikož na původních plánech maskaroni chybí. [127, 128, 129]

Již na první pohled je zřejmé, že tento dům s vyvýšeným přízemím zde neměl projektované nebytové prostory. V tomto nájemním domě se nacházely menší byty, tři na patře, než které Gartner standardně stavěl. Dalo by se říci, že zde byl použitý trojtrakt. Ovšem ostatní dispozice byly velmi obdobné jako u jiných domů. Vstupní chodbou se dostaneme k hlavnímu schodišti, které vystupuje svou hmotou do dvora. Vedle schodiště umístil architekt výtah se secesní kovanou mříží. Kuchyně i koupelny směřovaly do vnitrobloku, pokoje poté do ulice. V přízemí nechyběl byt pro správce. A obslužné místnosti jako prádelna, sušárna a jiné umístili v suterénu. [130]

Největší zatím známý nájemní dům, který Jakob Gartner navrhl, stojí na rohu ulic Theobaldgasse a Pfauengasse,²⁶² nedaleko známé Mariahilferstrasse. Zakázku architekt

²⁶¹ Křížení ulic Dapontegasse 4 a Riessgasse, Vídeň 3.

²⁶² Dříve Theobaldgasse 16, Pfauengasse 3 a Pillgradegasse 1, Vídeň 9.

realizoval v letech 1906 až 1907 a zadal mu ji Edmund Kallich. Na stavbu dohlížel August Rihak.

Jedná se o kompletně podsklepený, čtyřpatrový dům se suterénem a částečně obytnou půdou. Celková rozloha domu při započítání všech ploch činí více než 4000 metrů. Opět se zde Gartner musel vypořádat s rohovou parcelou, která ústí do tří ulic a je ve svahu. Fasádu provedenou v duchu secese směřující na ulici Pfauengasse člení vystupující obdélný arkýř ukončený štítem, který vystupuje nad výšku střechy. Malé secesní štíty, vystupující z římsy, ohraničují budovu v místě pokračující blokové zástavby. Z hmoty stavby vystupuje válcový nárožní arkýř, ukončený průběžnou hlavní římsou ve výšce budovy. Hlavní vstup stejně jako výraznější členění fasády směřují na ulici Theobaldgasse. Zde je umístěna trojice balkonů nad sebou, které zkracují svou délku a střecha nad nimi je mírně přetažená. Druhé nároží je pouze zaoblono a z krátké zdi mezi nárožními vystupuje mírný arkýř. Fasáda má umírněný secesní dekor v horizontálních pásech, větší akcent je dán pouze na vstup a na vystupující části budovy. [131, 132, 133]

Dispozice domu byla poněkud chaotická a byla zde patrná snaha dostat co nejvíce pokojů a případně i bytů na patro. A to i na úkor čistého členění. Na jedno patro umístili až pět bytů různé velikosti. Kuchyně, koupelny, toalety a pokoje pro služebné byly situovány okolo čtyř světlíků, které prostupují budovou. Světlíky musely být v domech umístěny dle stavebního zákona, minimální plocha světlíku činila 1m². Ústřední bod domu je schodiště s vedle stojícím výtahem, od kterého se rozvíjely chodby k jednotlivým bytovým jednotkám. Přízemí bylo věnováno nebytovým prostorům, kde byla navržena velká restaurace a menší obchody. Rovněž se zde nacházel i byt správce. [135,136] Dle dochovaných fotografií byly v podkroví vybudovány ateliéry, které zastřešovala zaoblená skleněná střecha vsazená do kovové konstrukce [134].

Dům byl na konci války velmi poškozený. V padesátých letech utrpěla budova přestavbu, kde došlo k výrazně změně zvýšeného přízemí.

Roku 1907 navrhl Gartner malé úpravy v interiéru domu na Schleifmühlgasse.²⁶³ Jedná se o přístavbu schodů a změnu několika příček v pravém křídle stavby [137]. Roku 1911 zde vyprojektoval dvojgaráž, kterou vystavěl ve dvoře vedle malého domku z roku 1902. Jednalo se o malou užitkovou stavbu, očištěnou od všeho dekoru. Byla navržena velmi funkčně včetně výkopu pro montážní jámu, tak aby v případě nutnosti opravy auta

²⁶³ Vrací se s pracovní zakázkou na adresu Schleifmühlgasse 4, kde pracoval již roku 1902.

bylo možné se pod něj pohodlně dostat a vedle umístil sklad. Garáž měla mírně zkosenou střechu a její rozměry byly 7,10 metru x 6,45 metru a na výšku měla 5.5 metru. [138]

Roku 1910 dostal zakázku na nájemní dům na Neustrasse²⁶⁴ nedaleko Stubenringu, kde Jakob Gartner již dříve postavil čtyři nájemní domy.

Zde obdržel zakázku rovnou na dva činžovní domy,²⁶⁵ které tvořily polovinu bloku s poměrně pevně daným půdorysem [144]. Další dva domy, které uzavíraly tento blok, postavili architekti Arnold Hatschek a Karl Gärber.

V tomto případě patřily domy k těm s více zdobenou secesní fasádou. Směrem do hlavních ulic měl dům zvlněné průčelí, což tvořily mírné arkýře, procházející celou výškou domu a končící pod hlavní průběžnou římsou. Mimo tyto dva arkýře je dekor fasády opět řešen spíše v horizontálních pruzích. Tento dojem vyvolává průběžný dekorativní pás, který přechází přes dům mezi třetím a čtvrtým patrem. Dekorativní akcent je dán i na frontony nad okny v prvním a v posledním patře. Přízemí domu je odlehčeno. Vzhledem k velkým výlohám dům vyrůstá z několika pilířů, prostor mezi nimi vyplňují okna. Fasáda do boční ulice je obdobná. Rozdíl je v pojetí přízemí, které je zde plné a již neslouží komerčním účelům, a také ve střešní nástavbě. Stavba zde dominuje štítem s mansardovou střechou prolomenými velkými okny tak, aby zde vznikly dva ateliéry [139,140,141,142].

Dispozice byla řešena obdobně jako u jiných Gartnerových domů, kde přízemí do hlavní ulice slouží jako nebytového prostoru. V tomto případě restaurace a na druhé straně obchody. Ovšem parter do boční ulice již byl uzpůsoben k vybudování bytové jednotky. Byl zde umístěn menší byt a dále byt správce. Identicky zde řešili i vchod se schodištěm a výtahem. Světlo do obslužných místností, které jsou umístěny ve vnitrobloku, přináší atypický dvůr, který zde stavbou vznikl. I dvoutraktové rozvržení jednotlivých bytů bylo identické s již popsanými vzory. Na půdě je umístěna prádelna, sušárna, komory a dva samostatné ateliéry [143].

Zatím poslední nalezená stavba domu z roku 1914 od Jakoba Gartnera nesla název Gersthof na Landenburgasse.²⁶⁶ Bohužel zatím nejsou známy další informace, jelikož dům byl za války zničen a plány se nedochovaly.

²⁶⁴ Dnes roh ulic Invalidenstrasse 9 a Ditscheinergasse 2, Vídeň 3.

²⁶⁵ Druhý dům je na rohu ulic Ditscheinergasse 4 a Untere viadukt strasse 14, Vídeň 3

²⁶⁶ WBIZ 12, 1914.

9. Závěr

Jakob Gartner (1860-1921) se narodil do té nejlepší doby pro židovského architekta, jak jen to bylo možné. Jednalo se o období, kdy již byla emancipace židů v plném proudu, mohli studovat, zakládat firmy, stěhovat se z ghett a žít tak bez větších omezení. Vzhledem k počtu realizovaných staveb a využívání všech dostupných moderních metod je zcela jasné, že Jakob Gartner se rozhodl všech těchto výhod doby využít.

Velkým průlomem pro jeho kariéru byly vítězné soutěže na stavbu synagog které absolvoval v devadesátých letech 19. století. Podle jeho plánů se postavily například temply v Opavě, Debrecénu nebo ve Vídni. Ve většině případu zvolil stavbu s výraznou centrální kopulí. S velkou pravděpodobností byl Jakob Gartner ovlivněn svým učitelem Theophilem Hansenem a jeho nekatolickými stavbami, které projektoval ve Vídni. Nebo také tím, že sledoval diskuze, které se vedly v 19. století „o původní židovský styl“, hlavně mezi významnými architekty synagog jako byl Wilhelm Stiassny nebo Max Fleischer. Právě díky těmto diskuzím vznikly ve Vídni zajímavé stavby. Ludwig von Förster vystavěl Leopoldský templ v orientálním stylu, Otto Wagner zde postavil na Rumbachstrasse historizující synagogu s motivy skalního dómu v Jeruzalémě,²⁶⁷ Wilhelm Stiassny vyprojektoval synagogu na Leopoldgasse s prvky odkazující na Alhambru. A Jakob Gartner si zvolil střední cestu mezi maurským a historizujícím stylem. Nejspíše to byl právě tento pragmatický přístup, který byl návodem pro jeho úspěch. Koneckonců jeho pragmatičnost a snahu vyhovět nám ukázal i projekt na synagogu Braunhubergasse ve Vídni, kde neměl větší problém ponížít rozpočet o polovinu oproti jiným stavbám jen, aby projekt získal.

Bohužel tato uvolněná doba příliš dlouho nevydržela a již krátce po roce 1900 se díky obavám architekti obrátili zpět pouze k západním vzorům, převážně románské, později německé renesance, a opustili maurské vlivy. Důkazem toho jsou zprávy z různých rakouských měst jako např. z Grätzu, kde se nakonec ohledně kopule odvolali na sloh románský a ne na vzor v orientálních stavbách. Pokud se podíváme zpět do historie, bylo užití maurského slohu jako důkazu toho, že náboženství vedle sebe mohly existovat a žít v jisté syntéze, poněkud naivní. To si očividně uvědomily i samotné židovské obce, které začaly požadovat po architektech umírněnější styl.

²⁶⁷ GENNÉ 1987, 85.

Stejně tak pragmaticky se Jakob Gartner choval i v navrhování obytných domů, kdy bez větších invencí stavěl to, co po něm jeho zadavatelé požadovali. Ovšem ke stavbě využíval veškeré moderní informace, postupy i vybavení, které mohl. Ač v dnešní době je jeho dílo opomíjeno, dříve tomu tak zcela nebylo, reakce na jeho tvorbu však nebyly vždy pozitivní. Ke skupině domů, které postavil, se vyjádřil například i Adolf Loos, který napsal „*Ve Vídni změnili architekti město, aniž by jim k tomu policie dala důvod. Všechna velikost tak z města zmizela. Když se postavím k opěře a koukám na Schwarzenbergplatz tak mám intenzivní pocit: Vídeň! Vídeň, miliónové město, Vídeň, metropole jedné říše. Ale když se podívám na nájemní domy na Stubenringu, tak mam pocit: pětipatrová Moravská Ostrava.*“²⁶⁸ Ač zde Jakob Gartner nebyl jmenován, lokace popisovaného místa odpovídá na dům, kde stojí Café Prückel a skupina Gartnerem postavených domů. Není příliš překvapivé, že Loosovi se tyto domy nelíbily, ale stejně mu stály za to, že o nich napsal a nepřehlížel je jako něco nepodstatného.

Je až překvapující, jaký byl způsob jeho života v kontrastu s tvorbou, kterou za sebou zanechal. Ač ve svých projektech vystupoval více konzervativně a dával se jistou střední cestou, ve svém životě chtěl mít vše moderní. K práci využíval dostupné nové technologie a i místo posledního odpočinku si vybral dle aktuálních trendů.

Zcela jistě bych se přiklonila k názoru Innes Müller,²⁶⁹ která tvrdila, že to byl vysoce uznávaný „užitkový“ architekt své doby, ale již bych byla opatrnější s tvrzením, zda byl či nebyl geniální.

Tato diplomová práce přinesla kompletní seznam díla architekta, potvrzení pravděpodobných staveb, které byly doplněny o plány, nově připisované čtyři domy i architektonické soutěže. Spolu s prací z bakalářského stupně studia se tak stala nositelkou kompletně sepsaného a zpracovaného, dosud známého díla tohoto architekta.

²⁶⁸ LOOS 1962, 332.

²⁶⁹ MÜLLER in Genée 1992, 120.

10. Seznam použité literatury a pramenů

10.1 Literatura

- AUTENGRUBER 2004 – Peter Autengruber : Lexikon der Wiener Straßennamen. Bedeutung, Herkunft, Frühere Bezeichnungen, Wien 2004
- BEDOIRE 2004 – Fredric Bedoir: The Jewish contribution to modern architecture 1830-1930. Stockholm 2004, 299-309
- BLATSCHKE 2003 – Bertha Blatschke: Architektur in Wien 1850 bis 1930: Historismus, Jugendstil, Sachlichkeit, Wien 2003
- BLAU 1999 – Eva Blau: PLATZER Monika: Shaping the great city, modern architecture in central Europe 1890-1937, London 1999
- BOCÁNOVÁ 2012 – Martina Bocánová a kol.: Kapitoly z etnickej histórie Trnavy. Trnava 2012, 99-146
- BORSKÝ 2007 – Maroš Borský: Synagogue – Architecture in Slovakia. A memorial Landscape of a lost community. Bratislava 2007
- BUGALOVÁ / ŠIMONIČ – Edita Bugalová / Josef Šimonič: Dějiny Trnavy. Trnava 2010, 439-445
- CLEGG 2006 – Elizabeth Clegg: Art, design and Architecture in Central Europe 1890-1920, London 2006
- COENEN SNYDER 2013 – Saskia Coenen Snyder: Building a public Judaism: synagogues and Jewish identity in nineteenth-century Europe, Cambridge 2013
- COHEN-MUSHLIM / THIES 2008 – Aliza Cohen-Mushlin / Harmen Thies: Synagogenarchitektur in Deutschland. Dokumentation zur Ausstellung. Petersburg 2008
- ČAPKOVÁ 2013 - Češi, Němci, Židé? Národní identita Židů v Čechách 1918-1938. Praha 2013
- DEBOWSKI 2008 - Bartosz Dębowski: Życie i dokonania Karola Korna. Bielsko-Biała 2008
- DMYTRASZ 2008 – Barbara Dmytrasz: Die Ringstraße: eine europäische Bauidee, Wien 2008

- EXENBERGER 2009 - Gleich dem kleinen Häuflein der Makkabäer. Die jüdische Gemeinde in Simmering 1848 bis 1945. Wien 2009
- FELCÁN 1993 – Arpád Felcán: Hlohovecko kedysi, dnes a zajtra. Hlohovec 1993
- FEURSTEIN / MILCHRAM 2007 – Michaela Feurstein / Gerhard Milchram: Jüdisches Wien. Mandelbaum. Wien 2007
- GENÉE 1987 – Pierre Genée: Wiener synagogen 1825-1938. Wien 1987
- GENÉE 1992 – Pierre Genée: Synagogen in Österreich. Wien 1992
- GROTTE 2013 – Alfred Grotte: Typy německých, českých a polských synagog od XI. do XIX. století. Domažlice 2013
- HAHN-OBERTHALER / OBERMÜLLER 2013 - Verena Hahn-Oberthaler / Gerhard Obermüller: 100 Jahre Regierungsgebäude. Ein Haus und seine Geschichte, hrsg. von der Burghauptmannschaft Österreich, Wien 2013
- HAMMER-SCHENK 1981 – Harold Hammer-Schenk: Synagogen in Deutschland. Geschichte einer Baugattung im 19. und 20. Jahrhundert (1780–1933). Hamburg 1981
- HAZDA / GERÖ: Anikó Hazda / Laszlo Gerö: Magyarországi zsinagógák. S.l. 1989
- CHAZAN 2009 – Robert Chazan: Židé středověkého západního křesťanského světa. Praha 2009
- ISRAEL 1989 – Jonathan Irvine Israel: European Jewry in the Age of Mercantilism, 1550-1750. New York, 263-274
- JAVŮRKOVÁ 2009 – Johana Javůrková: Právní postavení Židů v období vlády Marie Terezie a Josefa II. (diplomová práce na Právnické fakultě Univerzity Karlovy v Praze). Praha 2009
- JANÁK 1933 – Pavel Janák: Sto let obytného domu nájemného v Praze, Praha 1933
- KALMÁR / STALZER 2000 – János Klamár / Alfred Stalzer: Das jüdische Wien, Wien 2000
- KLASEN 1889 – Ludwig Klasen: Grundriss-Vorbilder von Gebäuden für Kirchliche Zwecke, in: Grundriss-Vorbilder von Gebäuden aller Art. Handbuch für Baubehörden, Bauherrn, Architekten, Ingenieure, Baumeister, Bauunternehmer, Bauhandwerker und technische Lehranstalten, Abth. XI. Leipzig 1889.
- KLASEN 1896 – Ludwig Klasen: Grundriss-Vorbilder von Gebäuden aller Art, Leipzig

1896

- KLEIN 2011 – Rudolf Klein: Zsinagógák Magyarországon 1782-1918: fejlődéstörténet, tipológia és építészeti jelentőség/Synagogues in Hungary 1782–1918. Genealogy, Typology and Architectural Significance. Budapest 2011, 272-274
- KLEMMER 1998 – Klemens Klemmer: Jüdische Baumeister in Deutschland: Architektur vor der Shoah. Stuttgart 1998
- KRINSKI 1988 – Carol Herselle Krinski: Europas Synagogen. Architektur, Geschichte un Bedeutung. Stuttgart 1988
- KRISTAN 1996 – Markus Kristan: Oskar Marmorek - Architekt und Zionist 1863-1909. Vienna 1996
- KRISTAN 2001 – Markus Kristan: Bauten im Style der Secession. Sondereinband. Vienna 2001, 9
- KÜNZL 1984 – Hannelore Künzl: Islamische Stilelemente im Synagogenbau des 19. und frühen 20. Jahrhunderts. Frankfurt 1984
- LOOS 1962 – Adolf Loos: Sämtliche Schriften. 1, Ins Leere gesprochen, 1897-1900. Trotzdem, 1900-1930 : in 2 Bänden, herausgegeben von Franz Glück, Wien/München [cop] 1962, 332.
- MARTENS / PETERS 2011 – Bob Martens / Herbert Peters: The destroyed synagogues of Vienna: virtual city walks. Wien 2011
- NOSEK / DAMOHORSKÁ 2010 – Bedřich Nosek / Pavla Damohorská: Židovské tradice a zvyky. Praha 2010
- PAULOVİČOVÁ / URMINSKÝ 2009 – Nina Paulovičová / Josef Urminský: Židovská komunita v dejinách mesta Hlohovec 1938-1945. Príbeh který prosel tmou. Hlohovec 2009
- PAVLÁT 1997 – Leo Pavlát: Židé, dějiny a kultura. Praha 1997
- PELČÁK / SAPÁK / WAHLA - Petr Pelčák / Jan Sapák / Ivan Wahla: Brněnští židovští architekti 1919-1919. Brno 2000
- PĚKNÝ 2001 – Tomáš Pěkný: Historie Židů v Čechách a na Moravě. Praha 2001
- RIVKIN 2003 – Ellis Rivkin: The unity principle: The shaping of Jewish history. Springfield 2003, 191-252
- ROZENBLIT 1983 – Marsha Rozenblit: The Jews of Vienna, 1867–1914: Assimilation and Identity, New York 1983

- RUBINSTEIN 2002 – Hilary L. Rubinstein: The Jews in the Modern World, A history since 1750. New York 2002, 37
- RUMPLER 2005 – Ursula Rumpler: Die Stahlschmidts: Eine Historisch-genealogische Archiv- und Quellenforschung, 2005
- SEEMANN / LUNZER 1999 – Helfried Seeman / Christian Lunzer: Das jüdische Wien 1860–1938, Wien 1999
- SCHWARZ 2007 – Otto Schwarz: Hinter den Fassaden der Ringstrasse : Geschichte, Menschen, Geheimnisse, Wien 2007
- SLÁDEK 2008 – Pavel Sládek: Malá encyklopedie rabínského judaismu. Praha 2008
- TANAKA 2009 – Satoko Tanaka: Wilhelm Stiassny (1842-1910), Synagogenbau, Orientalismus und jüdische Identität (disertační práce na Filozofické fakultě na Universität Wien). Wien 2009
- TIETZE 1933 – Hans Tietze: Die Juden Wiens. Geschichte – Wirtschaft – Kultur, Wien 1933
- VYBÍRAL 1993 - Jindřich Vybíral: Jiný dum na Moravě a ve Slezsku - německá a rakouská architektura v letech 1890-1938, Praha 1993
- WAGNER 1979 – Otto Wagner: Die Baukunst unserer Zeit. Vienna 1914, 39
- WAGNER-RIEGER 1970 – Renate Wagner-Rieger: Wiens Architektur im 19. Jahrhundert, Wien 1970
- WAGNER-RIEGER 1970-1981 – Renate Wagner-Rieger: Die Wiener Ringstraße. Bildeiner Epoche – die Erweiterung der Inneren Stadt Wien unter Kaiser Franz Joseph, 11 Bde., Wiesbaden 1970–1981
- WISCHNITZER 1964 – Rachel Wischnitzer: The architecture of the European synagogue. Philadelphia 1964
- WISCHNITZER 1975– Rachel Wischnitzer: The Egyptian Revival in Synagogue Architecture. Philadelphia 1975, 334-349.
- ZATLOUKAL 2002 – Pavel Zatloukal: Příběhy z dlouhého století, Architektura let 1750 - 1918 na Moravě a ve Slezsku. Olomouc 2002

10.2 Archivy

Archiv der Israelitischen Kultusgemeinde Wien

Archiv des jüdischen Museums der Stadt Wien

Archives of the Jewish National & University Library, Jerusalem

Baupolizei (MA 37) Archiv, Wien. Veřejné stavby.
Central Zionist Archives, Jerusalem
Magyar Nemzeti Levéltár GYMSM Soproni Levéltára
Österreichisches Staatsarchiv, Wien
Stadtarchiv Wiener
Stadtbauamt Wiener Ost (MA 37)
Stadtbauamt Wiener Süd (MA 37)
Stadtbauamt Wiener West (MA 37)
Universitätsarchiv der Akademie der bildenden Künste, Wien
Wiener Ringstrassen-Archiv am Institut für Kunstgeschichte an der Universität Wien
Wiener Stadt- und Landesarchiv

10.3 Časopisy

Allgemeine Bauzeitung
Architektonische Monatshefte
Architektonický obzor
David. Jüdische Kulturzeitschrift
Der Architekt
Der Bautechniker
Lehmann's Allgemeiner Wohnungs-Anzeiger nebst Handels- und Gewerbe- Adreßbuch
Neubauten und Concurrenzen
Neue architekturformen
Neue Freie Presse
Östereich Bauindustrie Zeitung
Wiener Bauhütte
Wiener Bauindustrie-Zeitung. Organ für Architekten, Ingenieure, Baumeister, Bildhauer,
Bau- und Kunsthandwerker, technische Behörden und Bureaux und alle Bauinteressenten
Wiener Neubauten im Stzle der Secession
Wiener Zeitung
Zeitschrift des Oesterreichischen Ingenieur- und Architekten-Vereines

10.4 Články

- ADLER 1933 – Simon Adler: Das Judenpatent von 1797. In: Ročenka Společnosti pro dějiny židů v Československé republice 5, 1933, 191–221
- Albert 1895 – Albert: Die neueste Wiener Privat-Architektur, in: Der Architekt, 1. Jg., Wien, 15-18
- Das israelitische Bethaus in der Wiener Vorstadt Leopoldstadt. In: Allgemeine Bauzeitung 1859, 14–16 a 230–235
- Die Gruft für die Familie May. In: Neubauten und Concurrenzen in Oesterreich und Ungarn 6, 1895, 43.
- EXENBERGER 1994 – Herbert Exenberger: Die Geschichte der Juden in Simmering. In: David , Jüdische kulturzeitschrift 21, 1994, 6-16
- FABIANI 1895 – Max Fabiani: Wagner-Schule. In: Der Architekt.Jahrgang 1, 1895, 53
- FOULION 1885 – John Foulion: Arbeiten aus dem chemischen Laboratorium. In: Jahrbuch der K.K. geologischen Reichsanstalt 1885, 347
- Kaiserin Elisabeth-Wöchnerinnenheim in Wien. In: Wiener Bauindustrie Zeitung 10, 1902, 73-75.
- KÖNIG 1902 – Karl König: Über die Wissenschaft von der Architektur und ihre praktische Bedeutung. In: Wiener Bauindustrie- Zeitung und Wiener Bauten Album 19, 1901/1902, 45
- ZATLOUKAL 1988 – Pavel Zatloukal: Jakob Gartner. In: Okresní archiv v Olomouci, výroční zpráva Okresního archivu v Olomouci za rok 1987, Olomouc 1988, 178-194

10.5 Zdroje

- KLEIN s.d. – Rudolf Klein: A Debreceni zsinagógák. In: http://www.multesjovo.hu/hu/aitdownloadablefiles/download/aitfile/aitfile_id/1152/, vyhledáno 23.6.2016
- SCHEIDL 2007 – Inge Scheidl: Jakob Gartner. In: Architektenlexikon, <http://www.architektenlexikon.at/de/159.htm>, vyhledáno 30.7.2016
- SHIRION 2016 – Elisheva Shirion: Kluckygasse 11 – 20th District Brigittenau. In: <http://www.austriansynagogues.com/index.php/archive?pid=58&sid=105:kluckygasse-11-20th-district-brigittenau>, vyhledáno 27.6.2016

11. Soupis tvorby Jakoba Gartnera (chronologicky)

1. Rok 1890, synagoga v Hlohovci. Slovensko
2. Rok 1890, návrh na radnici v Sopronu. Maďarsko
3. Rok 1892, nájemní dům na ulici Ostružnické 21 v Olomouci. Česká republika
4. Rok 1892, předměstská vila Dolní Hejčínská 28, Olomouc. Česká republika
5. Rok 1892-1893, synagoga v Holešově. Česká republika
6. Rok 1892-1893, kancelář rabína na adrese Holešov 97. Česká republika
7. Rok 1894, synagoga Status quo ante v Debrecénu „Deák téri“. Maďarsko
8. Rok 1894, dům na Návsi Svobody 43, Holice. Česká republika
9. Rok 1894-1895, bytový dům na Palachově náměstí 1, Olomouc. Česká republika
10. Rok 1894-1899, Ústav pro vzdělávání dívek hraběte Pöttinga, Palackého ulice 10, Olomouc. Česká republika
11. Rok 1895, spořitelna ve Šternberku, Radniční 18. Česká republika
12. Rok 1895, nárožní dům v Olomouci na adrese Palackého 1 a Národních hrdinů 4. Česká republika
13. Rok 1895, dům v Přerově na Komenského třídě 654. Česká republika
14. Rok 1895, hrob rodiny May, ústřední hřbitov ve Vídni. Rakousko
15. Rok 1895-1896, nájemní domy na ulici Komenského 16,18,20,22 a nárožní dům na Husově ulici 8, Olomouc. Česká republika
16. Rok 1895-1896, nájemní dům na Žižkově náměstí 3, Olomouc. Česká republika
17. Rok 1895-1896, vily na Vídeňské ulici 2,4,6,8,12, Olomouc. Česká republika
18. Rok 1895-1896, synagoga v Opavě. Česká republika
19. Rok 1895-1897, synagoga v Olomouci. Česká republika
20. Rok 1895-1896, židovský společenský dům v Olomouci. Česká republika
21. Rok 1896, synagoga Humboldtgasse ve Vídni. Rakousko
22. Rok 1896, nájemní dům na Svornosti 15, Olomouc. Česká republika
23. Rok 1896, nájemní dům na Palackého 8, Olomouc. Česká republika
24. Rok 1896-1897, dům na Pekařské ulici 17, Olomouc. Česká republika
25. Rok 1897, synagoga Status quo ante v Trnavě. Slovensko
26. Rok 1897- 1898, dům U tří kohoutů v Brně, Masarykova ulice 32. Česká republika
27. Rok 1897-1898, nájemní domy na Komenského ulici 8, 10, 12, 14, Olomouc. Česká republika

28. Rok 1898, synagoga Kluckygasse ve Vídni. Rakousko
29. Rok 1898, synagoga Braunhubergasse ve Vídni. Rakousko
30. Rok 1898, synagoga v Přerově. Česká republika
31. Rok 1898, synagoga v Orlové. Česká republika
32. Rok 1898, dům s jezdeckou školou pro Josefa Hausnera, Olomouc. Česká republika
33. Rok 1898, dům na ulici Borschkegasse 8, Vídeň. Rakousko
34. Rok 1898-1899, nájemní dům na Havlíčkově ulici 11 a 13, Olomouc. Česká republika
35. Rok 1898-1899, obytné domy na ulici U tržnice 13, 15, 17, Olomouc. Česká republika
36. Rok 1898-1899, dům na ulici Karla Aksamita 2, Olomouc. Česká republika
37. Rok 1898-1899, domy na Pekařské ulici 11 a 13, Olomouc. Česká republika
38. Rok 1898-1899, nájemní domy na třídě Osvobození 5, 7, 9, 11, 13, Olomouc. Česká republika
39. Rok 1899-1900, synagoga Status quo ante v Targu Mures. Rumunsko.
40. Rok 1899-1901, Domov císařovny Alžběty ve Vídni, Knöllgasse 22-24. Rakousko
41. Rok 1900, nájemní dům na ulici Johann Straussgasse 32, Vídeň. Rakousko
42. Rok 1900-1901, nájemní domy na Vídeňské ulici 5, 7, 9, Olomouc. Česká republika
43. Rok 1901-1902, nájemní dům na křížení ulic Albertgasse 36 a Florianigasse 54, Vídeň. Rakousko
44. Rok 1901-1904, synagoga v Bohumíně. Česká republika
45. Rok 1902, nájemní dům na ulici Biberstrasse 4, Vídeň. Rakousko
46. Rok 1902, nájemní dům na křížení ulic Stubenrig 24, dr. Karl Lueger Platz 6 a Biberstrasse 2 ve Vídni, Rakousko
47. Rok 1902, přestavba domu a stavba domku pro údržbáře na ulici Schleifmühlgasse 4 ve Vídni. Rakousko
48. Rok 1903, dům na Velké Dlážce 517 v Přerově. Česká republika
49. Rok 1903, soutěž na stavbu synagogy v Brüggem am Rhein. Německo
50. Rok 1903-1904, synagoga v Prostějově. Česká republika
51. Rok 1904, stavba kůlny na adrese Schleifmühlgasse 4 ve Vídni. Rakousko
52. Rok 1904, rohový nájemní dům na křížení ulic Stubenring 14 a Rosenbursenstrasse 10 ve Vídni. Rakousko
53. Rok 1905, rohový nájemní dům na křížení ulic Wiesingerstrasse 10 a Julius Raab Platz 3 (dříve Aspernplatz) ve Vídni. Rakousko
54. Rok 1905, dům na ulici Julienstrasse ve Vídni. Rakousko (absence stavebních plánů)
55. Rok 1905, vlastní vila a okolní promenáda na adrese Schafbergasse 15 ve Vídni,

Rakousko

56. Rok 1905, stavba altánu, kuželny a garáže u vlastní vily na ulici Schafbergasse 15 ve Vídni. Rakousko
57. Rok 1906, nájemní dům na křížení ulic Dapontegasse 4 a Riessgasse ve Vídni. Rakousko
58. Rok 1906-1907, nájemní dům na křížení ulic Theobaldgasse 16, Pfauengasse 3 a Pillgradegasse 1 ve Vídni. Rakousko
59. Rok 1907, přestavby interiéru na adrese Schleifmühlgasse 4 ve Vídni. Rakousko
60. Rok 1907-1908, synagoga Siebenbrunnengasse ve Vídni. Rakousko
61. Rok 1908, zaslaný návrh do soutěže na stavbu ministerstva války, Vídeň. Rakousko
62. Rok 1909, klenutý sklep u vlastní vily na adrese Schafbergasse 15 ve Vídni. Rakousko
63. Rok 1909-1910, synagoga v Kroměříži. Česká republika
64. Rok 1910, nájemní dům na křížení ulic Invalidenstrasse 9 a Ditscheinergasse 2 ve Vídni. Rakousko
65. Rok 1910, nájemní dům na křížení ulic Ditscheinergasse 4 a Untere viadukt strasse 14 ve Vídni. Rakousko
66. Rok 1911, soutěž na stavbu synagogy Seitenstetengasse ve Vídni. Rakousko
67. Rok 1911, stavba garáže na adrese Schleifmühlgasse 4 ve Vídni. Rakousko
68. Rok 1914, dům tzv. Gersthof na ulici Landeburgasse ve Vídni. Rakousko
69. Rok 1914-1917, provizorní kaple na Ústředním židovském hřbitově ve Vídni. Rakousko

12. Soupis vyobrazení

1. Kassel v Německu, synagoga, 1836-1839, pohled od západu. Foto: Krinski 1988, 315.
2. Oranienburger Strasse v Berlíně, Německo, synagoga 1859-1866, Eduard Knoblauch, pohled od západu. Foto: autorka, 2015
3. Tempelgasse ve Vídni, Rakousko, synagoga, 1854-1858, Ludwig Förster, půdorys
4. Tempelgasse ve Vídni, Rakousko, synagoga, 1854-1858, Ludwig Förster, pohled od západu
5. Karlsruhe, Německo, synagoga 1798-1810, Friedrich Weinbrenn. Foto: <http://weinbrenner-gesellschaft.de/> vyhledáno dne 18.8.2016
6. Wienzeile ve Vídni, Rakousko, nájemní domy, Majolikový dům 1898- Otto Wagner. Foto: autorka 2014
7. Jakob Gartner, architekt, 1884, fotografie. Foto: ÖIAV
8. Jakob Gartner, matrika narození, 1861. Foto: IKG Wien
9. Jakob Gartner a Natti Grünbaum, matrika oddaných, 1908. Foto: IKG Wien
10. Wadowice, Polsko 1885-1889, Karol Korn. Foto: <http://www.zydziwmalopolsce.pl> vyhledáno dne 18.8.2016
11. Zirkusgasse 22 ve Vídni, Rakousko, synagoga 1885-1887, Hugo von Wiedenfeld. Foto: ÖNB Bildarchiv
12. Vídeň, Rakousko, Kunsthistorischen museum 1871-1891, Carl von Hasenauer a Gottfried Semper Foto: autorka 2015
13. Vídeň, Rakousko, vila Hermes 1882-186, Carl von Hasenauer. Foto: autorka, 2015
14. Zápis na Akademii, Jakob Gartner 1886/67. Foto: ABK
15. Žádost o odpuštění školeného, Jakob Gartner 1886. Foto: ABK
16. Oznámení na Jakoba Gartnera, krádež 1887. Foto: ABK
17. Nassau Stipendium, Jakob Gartner 1887. Foto: ABK
18. Vicenza, Itálie, vila Rotonda - kresba Jakob Gartner 1877. Foto: WB 1888
19. Vicenza, Itálie, vila Rotonda - kresba Jakob Gartner 1877. Foto: WB 1888
20. Oznámení o úmrtí Jakoba Gartnera, 1921. Foto: NFP 1921
21. Hřbitov Döbling, Vídeň, Rakousko, hrob rodiny Gartner. Foto: autorka 2015
22. Hlohovec, Slovensko, plán města, před rokem 1960. Foto: muzeum v Hlohovci
23. Hlohovec, Slovensko, synagoga 1891, Jakob Gartner. Foto: muzeum v Hlohovci

24. Hlohovec, Slovensko, nákresy synagogy vzniklé pro její zbourání 1959-1960. Foto: muzeum v Hlohovci
25. Hlohovec, Slovensko, Aron-ha-kodeš – dobová fotografie a současný stav. Foto: muzeum v Hlohovci a Tereza Halusková 2016
26. Hlohovec, Slovensko, synagoga 1960 bourání a věžička současný stav. Foto: muzeum v Hlohovci a Tereza Halusková 2016
27. Debrecén, Maďarsko, synagoga 1894, Jakob Gartner, plány. Foto: http://www.multesjovo.hu/hu/aitdownloadablefiles/download/aitfile/aitfile_id/1152 vyhledáno 15.8.2016
28. Debrecén, Maďarsko, synagoga 1894, Jakob Gartner. Foto: http://www.vagy.hu/tartalom/cikk/3874_megegyeztek_a_helyszinben_pasti_utca vyhledáno 15.8.2016
29. Debrecén, Maďarsko, synagoga 1894, Jakob Gartner. Foto: ibidem
30. Cordoba Španělsko Mihrab z Velké mešity 965.
31. Cordoba-Alhambra, Španělsko - detail oblouk a Ajimez
32. Humboldtgasse, Vídeň, Rakousko, synagoga Jakob Gartner 1896. Foto: ÖNB archiv
33. Humboldtgasse, Vídeň, Rakousko, synagoga Jakob Gartner, okolo roku 1900 Foto: ÖNB archiv
34. Humboldtplatz, Vídeň, Rakousko, synagoga Jakob Gartner, plány 1896. Foto: WSLA
35. Humboldtgasse, Vídeň, Rakousko, synagoga Jakob Gartner, plány 1896. Foto: WSLA
36. Trnava, Slovensko, synagoga status quo ante , Jakob Gartner 1891-1897. Foto: autorka 2015
37. Dohany strasse Budapešť, Maďarsko, synagoga Ludwig Förster 1854-1859 Foto: autorka 2015
38. Drážďany, Německo, synagoga Gottfried Semper 1833
39. Trnava, Slovensko, synagoga status quo ante, Jakob Gartner 1891-1897. Foto: autorka, 2015
40. Trnava, Slovensko, synagoga status quo ante, Jakob Gartner 1891-1897, pohled z východu. Foto: autorka, 2015
41. Trnava, Slovensko, synagoga status quo ante, Jakob Gartner, Aron-ha-kodeš
42. Cordoba-Alhambra, Španělsko, Lví dvůr – detail sloupů. Foto: c.c.
43. Trnava, Slovensko, synagoga status quo ante , Jakob Gartner, rituální umyvadlo
44. Trnava, Slovensko, synagoga status quo ante , Jakob Gartner, detail sloupů. Foto: autorka, 2015

45. Kluckygasse, Vídeň, Rakousko, synagoga 1899/1900, Jakob Gartner, průčelí. Foto: AJMW
46. Kluckygasse, Vídeň, Rakousko, synagoga 1899/1900, Jakob Gartner, plán průčelí. Foto: AJMW
47. Kluckygasse, Vídeň, Rakousko, synagoga 1899/1900, Jakob Gartner, plán A. Foto: WSLA
48. Kluckygasse, Vídeň, Rakousko, synagoga 1899/1900, Jakob Gartner, plán B. Foto: WSLA
49. Kluckygasse, Vídeň, Rakousko, synagoga 1899/1900, Jakob Gartner, plán A. Foto: WSLA
50. Kluckygasse, Vídeň, Rakousko, synagoga 1899/1900, Jakob Gartner, plán B. Foto: WSLA
51. Kluckygasse, Vídeň, Rakousko, synagoga 1899/1900, Jakob Gartner, varhany. Foto: WSLA
52. Braunhubergasse, Vídeň, Rakousko, synagoga 1898-1899, Jakob Gartner. Foto: WSLA
53. Braunhubergasse, Vídeň, Rakousko, synagoga 1898-1899, Jakob Gartner. Foto: IKG
54. Wiener Neustadt, Rakousko, synagoga 1902, Wilhelm Stiassny. Foto: WSLA
55. Braunhubergasse, Vídeň, Rakousko, synagoga 1898-1899, Jakob Gartner, plán. Foto: AJMW
56. Braunhubergasse, Vídeň, Rakousko, synagoga 1898-1899, Jakob Gartner, plán. Foto: AJMW
57. Braunhubergasse, Vídeň, Rakousko, synagoga 1898-1899, Jakob Gartner, plán. Foto: AJMW
58. Braunhubergasse, Vídeň, Rakousko, pamětní deska 2003. Foto: autorka, 2015
59. Targu Mures, Rumunsko, synagoga 1914, Jakob Gartner. Foto: C.C.
60. Targu Mures, Rumunsko, synagoga 1899-1900, Jakob Gartner. Foto: autorka, 2014
61. Targu Mures, Rumunsko, synagoga 1899-1900, interiér - současná podoba. Foto: autorka, 2014
62. Siebenbrunengasse, Vídeň, Rakousko, synagoga 1907-1908, Jakob Gartner. Foto: AJMW
63. Siebenbrunengasse, Vídeň, Rakousko, synagoga 1907-1908, Jakob Gartner, plány. Foto: WSLA

64. Siebenbrunnengasse, Vídeň, Rakousko, synagoga 1907-1908, Jakob Gartner, plány.
Foto: WSLA
65. Siebenbrunnengasse, Vídeň, Rakousko, synagoga 1907-1908, Jakob Gartner, plány.
Foto: WSLA
66. Siebenbrunnengasse, Vídeň, Rakousko, synagoga 1907-1908, Jakob Gartner, půdorys.
Foto: WSLA
67. Knöllgasse, Vídeň, Rakousko, Domov císařovny Alžběty 1899-1901, Jakob Gartner.
Foto: autorka, 2015
68. Knöllgasse, Vídeň, Rakousko, Domov císařovny Alžběty - přístavba 1908-1909,
Jakob Gartner. Foto: autorka, 2015
69. Knöllgasse, Vídeň, Rakousko, Domov císařovny Alžběty - přístavba 1908-1909,
Jakob Gartner, plán - fasáda a řez, hlavní vstup. Foto: BB archiv
70. Knöllgasse, Vídeň, Rakousko, Domov císařovny Alžběty - přístavba 1908-1909,
Jakob Gartner, plán - fasáda a řez. Foto: BB archiv
71. Knöllgasse, Vídeň, Rakousko, Domov císařovny Alžběty - přístavba 1908-1909,
Jakob Gartner, plán – půdorys parteru. Foto: BB archiv
72. Knöllgasse, Vídeň, Rakousko, Domov císařovny Alžběty - přístavba 1908-1909,
Jakob Gartner, plán – půdorys prvního patra. Foto: BB archiv
73. Zentralfriedhof, Vídeň, Rakousko, provizorní kaple Jakob Gartner 1914-1917, plány.
Foto: AJNUL
74. Zentralfriedhof, Vídeň, Rakousko, hrob rodiny May 1895, Jakob Gartner. Foto: N&C
6, 1895, 43.
75. Zentralfriedhof, Vídeň, Rakousko, hrob rodiny May 1895, Jakob Gartner
76. Borschkegasse č.p. 8, Vídeň, Rakousko, obytný dům 1898, Jakob Gartner. Foto:
autorka, 2014
77. Borschkegasse č.p. 8, Vídeň, Rakousko, obytný dům 1898, Jakob Gartner, detail. Foto:
autorka, 2014
78. Borschkegasse č.p. 8, Vídeň, Rakousko, obytný dům 1898, Jakob Gartner, schodiště.
Foto: autorka, 2014
79. Johann Strausgasse č.p. 32, Vídeň, Rakousko, nájemní dům 1900-1901, Jakob
Gartner. Foto: autorka, 2014
80. Johann Strausgasse č.p. 32, Vídeň, Rakousko, nájemní dům 1900-1901, Jakob
Gartner, návrh původní fasády. Foto: BWS archiv

81. Johann Straussgasse č.p. 32, Vídeň, Rakousko, nájemní dům, návrh nové fasády 1961.
BWS archiv
82. Johann Straussgasse č.p. 32, Vídeň, Rakousko, nájemní dům 1900-1901, Jakob Gartner, arch. detail. Foto: autorka, 2014
83. Johann Straussgasse č.p. 32, Vídeň, Rakousko, nájemní dům 1900-1901, Jakob Gartner, půdorys 1.patra. Foto: BWS archiv
84. Johann Straussgasse č.p. 32, Vídeň, Rakousko, nájemní dům 1900-1901, Jakob Gartner, půdorys suterénu. Foto: BWS archiv
85. Floriangasse č.p. 54, Vídeň, Rakousko, nájemní dům 1901, Jakob Gartner. Foto: autorka, 2014
86. Floriangasse č.p. 54, Vídeň, Rakousko, nájemní dům 1901, Jakob Gartner, návrh fasády. Foto: BWS archiv
87. Floriangasse č.p. 54, Vídeň, Rakousko, nájemní dům 1901, Jakob Gartner, navrhovaná dispozice bytů. Foto: BWS archiv
88. Floriangasse č.p. 54, Vídeň, Rakousko, nájemní dům 1901, Jakob Gartner, půdorys domu. Foto: BWS archiv
89. Floriangasse č.p. 54, Vídeň, Rakousko, nájemní dům 1901, Jakob Gartner, arch. detail. Foto: autorka, 2014
90. Biberstrasse č.p. 4, Vídeň, Rakousko, obytný dům 1901, Jakob Gartner. Foto: autorka, 2014
91. Biberstrasse č.p. 4, Vídeň, Rakousko, obytný dům 1901, Jakob Gartner, návrh fasády. Foto: autorka, 2014
92. Biberstrasse č.p. 4, Vídeň, Rakousko, obytný dům 1901, Jakob Gartner, půdorys postavených bytů. Foto: BWO archiv
93. Biberstrasse č.p. 4, Vídeň, Rakousko, obytný dům 1901, Jakob Gartner, arch. detail. Foto: autorka, 2015
94. Biberstrasse č.p. 4, Vídeň, Rakousko, obytný dům 1901, Jakob Gartner, interiér, chodba. Foto: autorka, 2015
95. Stubenring 24, Vídeň, Rakousko, nájemní dům 1902 Jakob Gartner, foto z roku 1911. Foto: archiv Cafe Prückel
96. Stubenring 24, Vídeň, Rakousko, nájemní dům 1902 Jakob Gartner, aktuální stav. Foto: autorka, 2015
97. Stubenring 24, Vídeň, Rakousko, nájemní dům 1902 Jakob Gartner, hlavní vchod. Foto: autorka, 2015

98. Stubenring 24, Vídeň, Rakousko, nájemní dům 1902 Jakob Gartner, návrh fasády.
Foto: BWO archiv
99. Stubenring 24, Vídeň, Rakousko, nájemní dům 1902 Jakob Gartner, návrhy fasády.
Foto: autorka, 2015
100. Stubenring 24, Vídeň, Rakousko, nájemní dům 1902 Jakob Gartner, arch. detail.
Foto: autorka, 2015
101. Stubenring 24, Vídeň, Rakousko, nájemní dům 1902 Jakob Gartner, monogram.
Foto: autorka, 2015
102. Stubenring 24, Vídeň, Rakousko, nájemní dům 1902 Jakob Gartner, interiér 1911.
Foto: archiv Cafe Prückel
103. Stubenring 24, Vídeň, Rakousko, nájemní dům 1902 Jakob Gartner, chodba. Foto:
autorka, 2015
104. Stubenring 24, Vídeň, Rakousko, nájemní dům 1902 Jakob Gartner, dobové
vyobrazení vstupní chodba. Foto: Neubaten Wien-Prag-Budapest 1904, n.p.
105. Stubenring 24, Vídeň, Rakousko, nájemní dům 1902 Jakob Gartner, plán s
rozvržením bytů. Foto: BWO archiv
106. Schleifmühlgasse 4, Vídeň, Rakousko, domek pro údržbáře 1902, Jakob Gartner
Foto: BWO archiv
107. Stubering 14, Vídeň, Rakousko, nájemní dům 1904, Jakob Gartner. Foto:
Neubauten in Oesterreich 1905, 17
108. Stubering 14, Vídeň, Rakousko, nájemní dům 1904, Jakob Gartner. Foto: autorka
2015
109. Stubering 14, Vídeň, Rakousko, nájemní dům 1904, Jakob Gartner. Foto: autorka
2015
110. Stubering 14, Vídeň, Rakousko, nájemní dům 1904, Jakob Gartner, návrh fasády.
Foto: BWO archiv
111. Stubering 14, Vídeň, Rakousko, nájemní dům 1904, Jakob Gartner interiér. Foto:
Neubauten in Oesterreich 1905, 18
112. Stubering 14, Vídeň, Rakousko, nájemní dům 1904, Jakob Gartner, plán rozvržení
bytů. Foto: BWO archiv
113. Stubering 2, Vídeň, Rakousko, nájemní dům 1904, Jakob Gartner. Foto: BWO archiv
114. Stubering 2, Vídeň, Rakousko, nájemní dům 1904, Jakob Gartner, současný stav.
Foto: autorka 2014

115. Stubering 2, Vídeň, Rakousko, nájemní dům 1904, Jakob Gartner, arch. Detail. Foto: Neubauten in Oesterreich 1905, 48
116. Stubering 2, Vídeň, Rakousko, nájemní dům 1904, Jakob Gartner, detail vstup. Foto: Neubauten in Oesterreich 1905, 19
117. Stubering 2, Vídeň, Rakousko, nájemní dům 1904, Jakob Gartner, chodba. Foto: Neubauten in Oesterreich 1905, 19
118. Stubering 2, Vídeň, Rakousko, nájemní dům 1904, Jakob Gartner, řez. Foto: BWO archiv
119. Stubering 2, Vídeň, Rakousko, nájemní dům 1904, Jakob Gartner, plán navržených bytů. Foto: BWO archiv
120. Schafbergasse 15, Vídeň, Rakousko, vlastní vila Jakoba Gartnera 1905, hlavní pohled a pohled ze zahrady. Foto: autorka 2015
121. Schafbergasse 15, Vídeň, Rakousko, vlastní vila Jakoba Gartnera 1905, plány. Foto: BWW archiv
122. Schafbergasse 15, Vídeň, Rakousko, vlastní vila Jakoba Gartnera 1905, rozvržení vily. Foto: BWW archiv
123. Schafbergasse 15, Vídeň, Rakousko, vlastní vila Jakoba Gartnera 1905, plány garáže. Foto: BWW archiv
124. Schafbergasse 15, Vídeň, Rakousko, vlastní vila Jakoba Gartnera 1905, vstup. Foto: BWW archiv
125. Schafbergasse 15, Vídeň, Rakousko, vlastní vila Jakoba Gartnera 1905, schodiště
126. Schafbergasse 15, Vídeň, Rakousko, vlastní vila Jakoba Gartnera 1905, kuželna. Foto: BWW archiv
127. Dapontegasse 4, Vídeň, Rakousko, nájemní dům 1906, Jakob Gartner. Foto: autorka 2016
128. Dapontegasse 4, Vídeň, Rakousko, nájemní dům 1906, Jakob Gartner, arch.detail. Foto: autorka 2016
129. Dapontegasse 4, Vídeň, Rakousko, nájemní dům 1906, Jakob Gartner, fasáda. Foto: BWS archiv
130. Dapontegasse 4, Vídeň, Rakousko, nájemní dům 1906, Jakob Gartner, plán 1.patro byty. Foto: BWS archiv
131. Pfauengasse 3, Vídeň, Rakousko, nájemní dům 1906-1907, Jakob Gartner. Foto: autorka 2016

132. Pfauengasse 3, Vídeň, Rakousko, nájemní dům 1906-1097, Jakob Gartner. Foto: autorka 2016
133. Theobaldgasse 16. Vídeň, Rakousko, nájemní dům 1906-1907, Jakob Gartner. Foto: autorka 2016
134. Pfauengasse 3, Vídeň, Rakousko, nájemní dům 1906-1907, Jakob Gartner, stav roku 1945. Foto: Vienna timeline
135. Pfauengasse 3, Vídeň, Rakousko, nájemní dům 1906-1907, Jakob Gartner, plány fasády. Foto: BWS archiv
136. Pfauengasse 3, Vídeň, Rakousko, nájemní dům 1906-1907, Jakob Gartner, plán 1. patro byty. Foto: BWS archiv
137. Schleifmühlgasse 4, Vídeň, Rakousko, návrh na přestavbu 1907, Jakob Gartner. Foto: BWO archiv
138. Schleifmühlgasse 4, Vídeň, Rakousko, garáž 1911, Jakob Gartner. Foto: BWO archiv
139. Invalidenstrasse 9, Vídeň, Rakousko, nájemní dům 1910, Jakob Gartner. Foto: autorka 2015
140. Invalidenstrasse 9, Vídeň, Rakousko, nájemní dům 1910, Jakob Gartner, návrh fasády. Foto: BWS archiv
141. Ditscheinergasse 2, Vídeň, Praha, nájemní dům 1910, Jakob Gartner, návrh fasády. Foto: BWS archiv
142. Invalidenstrasse 9, Vídeň, Rakousko, nájemní dům 1910, Jakob Gartner, arch. detail. Foto: autorka 2015
143. Invalidenstrasse 9, Vídeň, Rakousko, nájemní dům 1910, Jakob Gartner, návrh parteru a suterénu. Foto: BWS archiv
144. Dischneinergasse 4 a Untere viadukt strasse 14, Vídeň, Rakousko, půdorys bloku 1910, Jakob Gartner. Foto: BWS archiv